

ਆਪਬੀਤੀਆਂ

ਬਾਰੂਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ

(ਪੰਜਾਬੀ ਚੋਣਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ)

Y2U2Q4

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੀ
ਜਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਊ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ

© ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ

ਐਡੀਸ਼ਨ : 2025-2616,695 ਕਾਪੀਆਂ

All rights, including those of translation, reproduction and annotation etc., are reserved by the Punjab Government.

ਸੰਪਾਦਕ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਵਿਸ਼ਾ-ਮਾਹਰ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

- ਰੀਵਿਊ ਕਰਤਾ :
1. ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀ (ਸਟੇਟ ਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਵਾਰਡੀ)
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਫ਼ਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ।
 2. ਡਾ. ਸੁਰੇਸ਼ ਮਹਿਤਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਫ਼ਸਰ, ਪਠਾਨਕੋਟ।
 3. ਸ਼੍ਰੀ ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲੰਗੜੇਆ, ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ।
 4. ਸ਼੍ਰੀ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢੰਡ, ਲੈਕਚਰਾਰ ਪੰਜਾਬੀ (ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਚੇਤਾਵਨੀ

1. ਕੋਈ ਵੀ ਏਜੰਸੀ-ਹੋਲਡਰ ਵਾਧੂ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਤੇ ਜਿਲਦਸਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। (ਏਜੰਸੀ-ਹੋਲਡਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੰ. 7 ਅਨੁਸਾਰ)
2. ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਛਪਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਜਾਲੀ/ਨਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ (ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ) ਦੀ ਛਪਾਈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਟਾਕ ਕਰਨਾ, ਜਮ੍ਹਾਂਗੋਰੀ ਜਾਂ ਵਿਕਰੀ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਜੁਰਮ ਹੈ।
(ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਬੋਰਡ ਦੇ 'ਵਾਟਰ ਮਾਰਕ' ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ ਹੀ ਛਪਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।)

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਕੱਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਵਿੱਦਿਆ ਭਵਨ, ਫੇਜ਼-8 ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ-160062
ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਕਨਵਿਨੀਅੰਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ ਰਾਹੀਂ ਛਾਪੀ ਗਈ।

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੇ 1969 ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ 'ਚ ਆਉਣ' ਤੇ ਹੀ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਵਿਆਉਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਮ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਕੇ ਲੁੜੀਂਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਐੱਨ.ਸੀ.ਐੱਫ., 2005 ਅਤੇ ਪੀ.ਸੀ.ਐੱਫ., 2013 ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹੁਤਾ ਇਹਨਾਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਿਫਤ ਹੈ।

ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ (ਚੋਣਵੇਂ) ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਕਥਨ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸ. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸ. ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਵੱਲੋਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਾਠ-ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ/ਸ਼ੈਲੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ-ਕਾਲ (formative period) ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹੋਣ ਤਾਂਜੇ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਣ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਔਕੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਕੋਮਲਭਾਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਿਫਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਔਕੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਚੇ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚ ਕੇ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਮਾਹਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ ਉਪ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾਲਮ (ਅਕਾਦਮਿਕ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ-ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਮਾਹਰਾਂ ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਦਪੁਰੀ, ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਵਿਰਕ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਿਤਾਸ਼ਾ ਕੋਹਲੀ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ,

ਡਾ. ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਵਰਿੰਦਰਜੀਤ ਵਾਤਿਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢੰਡ, ਸ੍ਰੀ ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲੰਗੜੋਆ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਆਸ ਹੈ ਕਿ ‘ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ’ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਧੇਰੇ ਸਿਦਕੀ ਤੇ ਸਿਰੜੀ ਬਣਨਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਚਰਨ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੋਣਗੇ, ਨਾਲ਼ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਜਾਗ ਵੀ ਲੱਗੇਗੀ।

ਚੇਅਰਮੈਨ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

‘ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਭਾਗ’ ਪੰਜਾਬ

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਅਧਿਆਇ	ਲੇਖਕ	ਪੰਨਾ
	ਕੁਝ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਬਾਰੇ		vi
1.	ਐਬਟਾਬਾਦ	ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ	1
2.	1. ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ 2. ਮਿਡਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ	ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ	6
3.	ਧੂੜ ਭਰੇ ਰਾਹ	ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ	12
4.	ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੇਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ'	21
5.	ਤਖ਼ਤ ਜਾਂ ਤਖ਼ਤਾ	ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ	27
6.	ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ 'ਸਿੰਬਾ'	ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ	33
7.	ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ—ਮੇਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ	ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ	38
8.	ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਰ ਜੀ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ	43
9.	ਮੇਰਾ ਨਾਮਕਰਨ	ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ	47
10.	ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਾਏ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ	ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	52
11.	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ	ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ	61
12.	ਮੁੜਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ	ਡਾ. ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ	65
13.	ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼	ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ	69
14.	ਮੇਰੀਆਂ ਧੀਆਂ—ਮੇਰੇ ਖੰਭ	ਅਜੀਤ ਕੌਰ	76

ਕੁਝ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਬਾਰੇ

ਮੰਤਵ : ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪ ਲਿਖੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ-ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ: ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਵੇਕਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ, ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ, ਆਪਾ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ, ਮਨ ਦਾ ਭਾਰ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਕੋਈ ਭ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼, ਕਿਸੇ ਸ਼ੁੱਭ-ਚਿੰਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਦੱਸਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਦੇ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ-ਆਪ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਅਸਾਨ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੜਾ ਕਠਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿੱਥ'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਨਾਤਮ (Objective) ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਅਨਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਨਾ ਪੂਰੀ ਆਤਮਪੂਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਨਾਤਮਿਕ।

ਅਨਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ : ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਪਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਜੇ ਲੇਖਕ ਸੰਤੁਲਨ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਡਿਆਈ ਵਿੱਚ ਖੋਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਲਈ ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਅਨਾਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਗੱਲ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੁਝ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਲ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਦੂਜਾ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬਿਨਾਂ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀਕਾਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਵਨ-ਵੇਰਵੇ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਲਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹੋਣ ਪਰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀਕਾਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜਿੰਨਾ ਸੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਯਾਦ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰੁਸਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਜਾਵੇ।

ਸਚਾਈ : ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਦੇਣੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਕਿੰਨਾ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਚਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਂਹਵਾਚੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵੇਰਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡਰ ਜਾਂ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਾਰਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦਾ। ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮਾਚਾਰ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਸਚਾਈ ਉੱਤੇ ਪਕੜ, ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਅਤੇ ਅਨਾਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਮੀਰੀ : ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪੱਕੇ-ਪੀੜੇ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਵਜੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਹੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਲੇਖਕ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ, ਜੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁਝ ਅਮੀਰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂਹੀ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣਗੇ। ਦੂਜਾ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜੋ ਬੌਧਿਕ ਪਰਿਪੱਕਤਾ, ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਨਿੱਗਰ ਜੀਵਨ-ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੁਝ ਪੰਧ ਤੈਅ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਜਾਂ ਚੌਥੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਕਦੇ, ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ, ਹੋਰ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਚੋਖੀ ਇਕੱਲ ਭਰੀ ਵਿਹਲ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਝਾਤ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਖਸੀਅਤ : ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਕਾਰ ਦੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਭ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਾਡੀ ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਉੱਘੀ ਹਸਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਹਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਵ ਕਿਸੇ ਘੱਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਂ ਸਧਾਰਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਿਕ ਪੱਖ : ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕਤਾ ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ

ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ਼ ਬਿਆਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸੱਚੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਨ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਂਵ ਬਿਆਨ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਰਸਿਕਤਾ ਸੋਨੇ 'ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ 'ਕਾਵਿ-ਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤਰਤੀਬ : ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੁਝ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਿਓਰਾ ਦੇਣਾ ਦੂਜਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਵਿਕੋਲਿਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਬਿਆਨਣਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਉਂਵ ਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉਘੜ-ਦੁਘੜਾ ਬਣ ਕੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਰਤੀਬ ਤਾਂ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਦੇ ਮੰਤਵ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਚਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਲੇਖਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਗਲਪ-ਅੰਸ਼ ਉਘੜਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ।

ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਖੇਤਰ : ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਰਾਜਨੇਤਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਘੋਲ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਹੋਣਗੇ, ਇੱਕ ਖਿਡਾਰੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਖੇਡ-ਜਗਤ ਦੀ ਝਾਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਇੱਕ ਫ਼ੌਜੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਹੋਣਗੇ, ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ : ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਹੈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੇ ਆਪੇ 'ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਘੋਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਰੰਗਣ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮਰੱਥਾ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹਦਾ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਆਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਆਵੇ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ,

ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਅਵੱਸ਼ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਪ-ਬਿਆਨੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੋਝੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਪੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ : ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਪਾ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਪੁੱਠ ਚੜ੍ਹਨ ਕਾਰਨ, ਸੌ-ਸੌ ਰੰਗ ਵਟਾ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਹਾਜ਼ਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਵੀ, ਜਦਕਿ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦਾ ਲੇਖਕ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਤੇ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਟਾਂਵੇਂ-ਟਾਂਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਨਾਂ-ਪਤਾ ਆਦਿ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅਰੰਭ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਂਵਾਂ-ਥਾਂਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਖੇਪ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੀਜ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ 'ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ' ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਜਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਡਤ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੰਬਾਦ' ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ।

ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ- ਲੇਖਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ : ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ*, ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਬਚਿਤ ਕੌਰ, ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਕੈਲਾਸ਼ ਪੁਰੀ, ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਦਲਜੀਤ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰ. ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਅਮੋਲ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕੇ। ਡਾ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੇਮ, ਆਦਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਹਨ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ-ਬਿਓਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਕਾਰ ਹਨ : ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਅਜਾਇਬ ਚਿਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਆਦਿ। ਡਾ. ਨੇਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦੋਵੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮਨੋਰਥ : ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਹਨ : (1) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ, (2) ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਸੁਆਦ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ, (3) ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾਉਣਾ; (4) ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪ ਲਿਖੇ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਆਚਰਨ-ਉਸਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਧਾਉਣਾ; (5) ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਠ-ਸਮਗਰੀ ਲੈਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਧਾਰਨ ਲੰਬਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਲੇਖ ਦੇ ਆਕਾਰ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਪਾਠ-ਸਮਗਰੀ ਚੁਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦੇ

* ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ।

ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਇਆ ਅਧਿਆਇ ਜਾਂ ਕਾਂਡ ਪੂਰਾ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਆਇ ਜਾਂ ਕਾਂਡ ਲਮੇਰਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਭਾਵ-ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਾ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦੇ ਖੰਡ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੰਡ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਠ-ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਚੋਣ ਕਾਰਨ ਘਟੀਆ ਜਾਂ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਵਿਓਂਤ : ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਵੰਨਗੀ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ, ਸੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਲੱਗੇਗੀ।

ਇਸ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਰ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦਿੱਤੇ ਪਾਠ ਦੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨਾ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਝਾਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਉਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿੱਖੜਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ-ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਘੜ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ, ਆਪਣੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਈ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਵਿਖਾਵੇ। ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਵਿਸ਼ਾ-ਮਾਹਰ

ਪਿਤਾ	: ਸਰਦਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਪਿੰਡ ਸਲਹੱਡ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਐਬਟਾਬਾਦ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)।
ਵਿਦਿਆ	: ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਐੱਫ. ਏ. ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਪਾਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ।
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕਈ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ-‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ’, ‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ’ ਅਤੇ ‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨੀ ਰੰਗ’।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗੱਦ-ਕਾਵਿ (ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ) ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਨਾਵਲ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤੇ। On Paths of Life ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡੁੱਲ੍ਹ-ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਵੀ-ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮੁਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪਿਆਰ, ਗੈਰਜ਼ਮੇਵਾਰ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਮਾਪਿਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਨ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੌਰਵਮਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਹ ਦੀ ਵੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਐਬਟਾਬਾਦ

ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਸਦਰ, ਐਬਟਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਸਲਹੱਡ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਕੱਚੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਸਲਹੱਡ ਇੱਕ ਪਠਾਣੀ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਬੱਚਾ ਸਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਆਪਣਾ ਬਾਲਪਣ ਮੈਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਤੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਝਾਲਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਿਠਾ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਮੇਰੀ ਕੰਡ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਨਲ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਗੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਹੇਠਾਂ ਵਗਦਾ ਸੀ, ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉੱਖੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਆ ਢੱਠਾ। ਬੜਾ ਲਹੂ ਵਗਿਆ ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹਦਾ ਦਾਗ਼ ਪਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਰੀਏ, ਆਪਣੇ ਹਰ ਕੰਮ ਦਾ ਦਾਗ਼ ਜਾਂ ਚੰਗਿਆੜਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ, ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਕੇਡੀ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕਿ ਓੜਕ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖਿਡੌਣੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਤਿ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਕਾਲੇ ਡੱਬ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸਾਂ, ਜ਼ਰੂਰ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦਾ ਖ਼ਬਤੀ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਂ। ਬਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵਧੀਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਨੀਮ-ਪਾਗਲ ਆਖਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਿਫਤ ਨਾਲ ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਹਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਤੇ ਅੱਖੜ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਅਤਿ ਭਾਵਕ, ਅਤਿ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਤੇ ਅਤਿ ਉਤਸ਼ਾਹੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਚਿੱਟਾ ਕਹਿੰਦਾ ਕੋਲ ਭੰਨ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਜ਼ਿਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿਦ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਪੈਂ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਉਹ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਮੈਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਹੈਂ! ਹੈਂ! ਇਹ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ?”

ਲਾਲ ਜੱਤ ਵਾਲੀ ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਜਿਥੇ ਪਿੱਛੇ ਛੰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੌੜਦਾ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸੰਘਣੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲ ਮੇਰੀ ਧੌਣ ਉੱਤੇ ਉੱਡਦੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਮਗਰ ਦੌੜਦਾ ਸਾਂ, ਬੱਕਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦਾ ਸੁੱਝ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਮੇਰੇ ਜਵਾਨ ਮਾਮਾ ਜੀ ਆਏ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਭਰਾ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਲੇਲੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਮੇ ਨੇ ਇੱਕ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੇਲਾ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਲੇਲਾ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਜਦੋਂ ਬੱਕਰੀ ਦਿਨ ਭਰ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਚਰ ਕੇ ਘਰ ਆਈ, ਉਸ ਨੇ ਲੇਲੇ ਨੂੰ ਢੂੰਡਿਆ, ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਣ ‘ਤੇ ਉਹ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਧਰੇ ਬਿਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਗਈ। ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਕੀ ਬੀਤਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜਾ ਸਦਮਾ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁਚਾਇਆ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਅੱਥਰੂ ਕਬੂਲੇ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਧਰੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਬੱਕਰੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਬੱਕਰੀ ਤੇ ਲੇਲੇ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੋਹਰ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉੱਪਰਲੀ ਮੀਢੀ ਨਾਲ ਗੁੰਦ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਉਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਾਲ ਲੰਮੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਗੁੰਦ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਗਲੀ ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਫਕੀਰ ਵੇਖਿਆ, ਝੋਲਾ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ, ਖੱਪਰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਉਹਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿੱਠੀਆਂ-ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮੈਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਧਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਵੇਂ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਫੜੀ ਮੈਂ ਤੁਰੀ ਗਿਆ। ਜਾਪਦੈ, ਮਲਕੜੇ ਕੈਂਚੀ ਕੱਢ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੋਹਰ ਜੋ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮੀਢੀ ਨਾਲ ਗੁੰਦੀ ਸੀ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਝੋਲੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕਦਮ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਹਰ ਤੇ ਮੁਤਬੱਰਕ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲਿਟ ਕੱਟੀ ਮੈਂ ਘਰ ਆਇਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੋਹਰ ਕਿੱਥੇ ਗਈ?” ਤੇ ਦੱਸਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਪਾਸੇ ਉਂਗਲ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਬਾਵਾ,” ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦੋ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ-ਤਲੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੁੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਖਾਲੀ ਤਲੀਆਂ ਚੁੰਮ ਲਈਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚੰਦਰੀ ਮੋਹਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਲਿਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਗਲੀ ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਐਬਟਾਬਾਦ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਹੜੇ ਉੱਥੇ ਆਏ, ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਐਬਟਾਬਾਦ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁੱਟ ਉਚਾਈ ਦੇ ਏਸ ਪਿਆਰੇ-ਪਿਆਰੇ ਪਹਾੜੀ ਥਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਸੁਪ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਐਬਟਾਬਾਦ ਕਿਉਂ? ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਦਾ ਪੱਧਰ-ਸਾਵਾਂ ਮੈਦਾਨ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਸੀ

ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਦਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੋਡੀ ਕੁਝਬੀ ਗੱਲ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਇਹਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਫਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਕਿਉਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੋਢੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸਾਊ ਹੋਣ, ਦੂਜੇ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਜੀਵ ਯਾਦ ਠੋਸਣ? ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ, ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ, ਸਾਡੀ ਅਤਿ ਉੱਚੀ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਮੌਟ-ਐਵਰੈਸਟ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਦੇ ਦੇਣਾ ਦਿਮਾਗੀ ਤਬਾਹਕਾਰੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜੁਗਰਾਫੀਆ-ਸੁਸਾਇਟੀ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਸੱਚੀ ਸਾਇੰਸੀ ਜ਼ਮੀਰ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਕਿਵੇਂ ਏਸ ਵਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਡੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਐਵਰੈਸਟਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੈਬਟਾਬਾਦ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪੰਝੂੜਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਂਦੀ-ਲੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਝੂਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਮਰਕਵੇਂ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ, ਇਹਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ੈਦੇ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਚੀੜਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜੀ, ਮੰਦਰ ਵਰਗੀ ਸੋਹਣੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਪੈਣਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀੜਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸੁਰੰਧੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖਲੋਦੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਠੇਡਾ ਖਾ ਕੇ ਡਿਗਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਿੜ੍ਹਦਾ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਰੇਤ ਖੁੰਦ-ਖੁੰਦ ਬਣਾਏ ਕੁੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ 'ਰਾਮ-ਰਾਮ' ਆਖਦੇ, ਤੇ ਮੈਂ 'ਪਿਤਾ-ਪਿਤਾ' ਆਖਦਾ ਤੇ ਕੀਕਰ ਆਪਣੇ ਕੰਵਾਰੇ ਕੇਸ ਪੱਗ ਵਿੱਚ ਬੱਧੀ, ਗਿੱਲੇ ਕੱਪੜੇ ਝੁਲਾਰਦਾ, ਉਂਗਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੂਰੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਝੌਂਪਦਾ, ਮੈਂ ਘਰ ਮੁੜਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਜਿਉਂ ਸੂਰਜ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਨਿਲੱਤਣ ਵਿੱਚ ਨਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤੇ ਛੋਟਾ ਪੱਥਰ-ਕੰਧਾ ਸਕੂਲ ਜਿਥੇ ਬੁਹਿਆਂ-ਬਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲਾਂ-ਲੱਦੀਆਂ ਗੁਲਾਬੀ ਵੇਲਾਂ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਪੈਲੀ ਕੁ ਦੀ ਵਾਟ ਉੱਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਦਨੇ ਤੇ ਵਰਬੀਨੇ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਸਾਡੇ ਜਮਾਤ-ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਾਂ ਏਡਾ ਭਾਵਕ, ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬੋਈਆਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਪਟਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਰਿਆਲੇ ਘਾਹ ਕਿਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਵੀ ਮਖ਼ਮਲ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਜਾਂਗਲੀਪੁਣਾ ਡੱਠੇ ਬੈਂਚਾ ਉੱਤੇ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਾਹ ਉੱਤੇ ਵਿਲਿੰਦਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਘਾਹ ਦੇ ਰੰਗ ਤੇ ਉਹਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਾਲ ਲਬੇੜ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਪੀਲੀਆਂ ਮੰਗਲੋਪੁਰੀ ਨਾਲ ਝੁਕੀਆਂ ਡਾਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਫਲਾਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤਰੰਗੀ ਲੋਚਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੁੱਤ ਦਾ ਆਲੂਬੁਖਾਰਾ, ਅੰਗੂਰ ਤੇ ਰਸੀਲੀਆਂ ਨਾਖਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਹਾੜ ਦੀਆਂ ਪੱਥਰ-ਨਾਖਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਭਰਮਾਵੇ ਸਨ। ਮਾਲੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮਾ ਮੇਰਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ; ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ ਅਸੀਂ ਤੋੜ ਲਈਏ। ਕਮੇਟੀ-ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਡਿੱਗੀ-ਤਲਾਅ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੀ ਜਿੰਨੀ ਚਿੱਟੀ ਬੇੜੀ ਤਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਤਲਾਅ ਦੁਆਲੇ ਬੇਦ-ਮਜ਼ਨੂਆਂ ਦਾ ਝੁੰਡ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਉਂ ਇਹ ਪਰੀਆਂ ਦੀ ਲਡਿੱਕੀ ਠਾਹਰ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਬੇਦ-ਮਜ਼ਨੂ ਹੇਠਾਂ ਮੈਂ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ “ਪਰੀਆਂ” ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ। ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੰਬਣ ਹੀ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਮਾਲੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਆਫ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਡਿੱਗੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, “ਬੜਾ ਸਾਹਿਬ-ਵੱਡਾ ਲਾਟ ਉੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।” ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ “ਬੜੇ ਸਾਹਿਬ” ਤੇ ਉਹਦੀ ਮੇਮ ਨੂੰ ਡਿੱਗੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਮਗਰ ਹੋ ਪਿਆ। ਪ੍ਰੇਮਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਰਜਣ ਦੇ ਬੜੇ ਹੀ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ। ਮੇਮ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੈਂ ਕੇ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬੇੜੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ, ਮੇਰੀ ਇਹ ਖਾਹਸ਼ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। “ਓਹ! ਅੱਜ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਤਰਿਆ।” ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਅਤਿ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਨ। ਮਾਲੀ ਮੈਨੂੰ ਫਲ ਤੇ ਫੁੱਲ ਦੋਂਦਾ ਸੀ, ਬੜਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਜ਼ਰੂਰ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹੋ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਲ- ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਤਕੜੇ ਹੱਟੇ-ਕੱਟੇ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਸਾਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਲਈ ਹਉਆ ਜਾਪਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੰਦ-ਸਰੀਰੇ ਤੇ ਕੋਝੇ-ਕਜਾਏ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਹਜ ਦੀ ਸੋਝੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਇੱਕ ਟੈਣਾ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਮੇਰਾ ਜਮਾਤੀ, ਮੇਰਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਟੈਣਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, “ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸਾਲ ਹੋਇਆ ਮਰ ਗਈ ਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਜ਼ਨਾਨੀ, ਛੋਕਰੀ ਜਿਹੀ ਨੂੰ, ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਪਿਓ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਜੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਖਿਆਂ ਰੱਖਦੀ ਏ, ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦੇ ਸਕਦੈ?” ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੰਗ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ, ਨਿੱਕਾ ਮੁੰਡਾ ਰੋ ਪੈਂਦਾ ਜਿਉਂ ਉਹਨੂੰ ਡਾਢੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦੇ

ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮਾਪੇ ਕੇਡੇ ਬੇਰਹਿਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਅਣਗਹਿਲ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਭਟਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਬਦਲਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਭਾਸਦਾ ਜਿਉਂ ਗੰਧਾਰਾ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਘਰ ਸਭਨੀਂ ਥਾਂਈਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਉੱਡਦਾ ਪੰਛੀ ਸਾਂ, ਜਿਦ੍ਹੇ ਖੰਭ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਵਾਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜੇਡੀ ਦੂਰ ਉਹਨੂੰ ਲਿਜਾ ਸਕਣ, ਉਹਨੂੰ ਉੱਡਣ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਂਦੀ-ਫ਼ੀਤਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕੱਸੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਘੋਨ-ਮੋਨ ਲੋਕ ਕੁਦਰਤ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਓਪਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਗੰਧਾਰਾ ਦੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਦੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਧੂ-ਮੱਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੂੰਜਾਰਦੇ ਝੂੰਮਦੇ ਹਨ।

ਪੋਠੋਹਾਰ, ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ, ਨੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀ ਉੱਥੇ ਸਾਡੇ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਸਾਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੂਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਉਡੀਕਣਾ, ਸਾਨੂੰ “ਜੀਉ ਆਇਆ” ਆਖ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਵਿਦਾ ਕਰਨਾ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਮਨੁੱਖ-ਛੂਹਾਂ, ਗਲ-ਲੱਗਣੀਆਂ ਤੇ ਹੱਥ-ਘੁਟਣੀਆਂ, ਹੰਝੂ, ਮੁਸਕਾਨਾਂ, ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ—ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦਿਲਚੋਚ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਮਾਰਗਲਾ ਦੌਰਾ, ਪਾਵਨ ਨਾਲ਼ ਸੋਮਾ, ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਦੀ ਵਰਾਨ ਸੁੱਕੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਮਾਰਗਲੇ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜਿਦ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕਲਕੱਤਿਓਂ ਪਿਸ਼ੌਰ ਜਾਂਦੀ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਲੰਘਦੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਨਾਲ਼ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ—ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਝੁਣਝੁਣੀ ਛੇੜਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਝਾਤ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ-ਅਸਰ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਧੜਕਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।”

ਇੱਥੇ ਟੈਕਸਿਲਾ ਦੀ ਮਹਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰਾ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਮਹਾਨ, ਸੱਚੀਂ-ਮੁੱਚੀਂ ਮਹਾਨ ਬੋਧੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਸਿੱਖਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਏਥੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਮੈਂ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਕੋਈ ਰਮਤੀ ਰੂਹ ਹਾਂ, ਉਸ ਤਖ਼ਤ ਬਾਈ ਵੱਲੋਂ ਆਈ ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਯੂਨਾਨੀ ਗੰਧਾਰਾ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਨੀਲੇ ਪੱਥਰ ਵਿੱਚ “ਨਮੋ ਬੁਧ, ਨਮੋ ਬੁਧ” ਦੀ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਦੇ, ਬੁੱਧ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਚਿਹਰਾ ਘੜਦੇ ਸਨ ਤੇ ਏਥੇ ਇਸ ਥਾਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੂਰਬ-ਪੂਰਬ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਪੱਛਮ-ਪੱਛਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਨਿਰਵੈਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਸੱਭਿਆ, ਅਸਲੀ ਸੱਭਿਆ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਏਥੇ ਦੱਬਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਪਈ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹੋ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਦੇਵ-ਭਾਗ, ਬੁੱਧ ਦੀ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ਼ ਰਲ਼ ਮਿਲੇਗੀ ਤੇ ਏਥੇ ਸ਼ਰਗ ਜੁੜੇਗਾ। ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਏਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ਼ ਵਸਾ ਦੇਣਗੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਜਿਸ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਯਾਤਰਾ-ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਏਥੇ ਬਣੇਗਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਰੋੜਪਤੀ ਜਾਗਣਗੇ, ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਆਉਣਗੇ, ਜਪਾਨੀ ਕਲਾ ਪਾਵਨ ਯਾਤਰਾ ਉੱਪਰ ਆਵੇਗੀ ਤੇ ਏਸ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਰੂਹ ਫੁਕਣ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰ ਅਸਥਾਪਨ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਾਦ ਦਾ ਨਵੀਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਲਿਆ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਸੰਯੁਕਤ ਤੇ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰੀਆਂ, ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਭੁੱਲ ਜਾਏਗਾ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਰਹਿ ਜਾਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਮੈਲ-ਮਿੱਟੀ ਜਿਹੜੀ ਪੁਰਾਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਮਿੱਟੀ ਵਾਂਗ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਬੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਧੋਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਨਿਸ਼ਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਜੁੜਨਗੇ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵਧਰਮ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੱਛਾ ਉਜਲਾਏ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਦੇ ਝਲਕਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਇਬ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ।

ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਸਿੰਧ, ਮਹਾਂ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੰਧ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਇੱਕ ਜਿਊੜਾ ਹੈ, ਰੂਹ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁੜੀ-ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਤੂੰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਤਿੱਥੇ ਰੋੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਸੈਂ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੈਂ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਬਲੌਰੀ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸਾਂ ਤੇ ਬੁੱਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਨਹਾ ਲਿਆ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਪਾਵਨ ਚੁੱਭੀ ਲੁਆਉਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ। ਤੇਰੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਫੜ ਕੇ ਆਪੀਂ ਉੜ ਕੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਰੋਂ ਵਿੱਚ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਫੁੜਕ ਗਇਓਂ। ਮੈਂ ਜਾਤਾ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਗੁਆ ਬੈਠੀ। ਓਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਅਜੇ ਕੰਵਾਰੀ ਸੂਝ ਏਡੀ ਹਲਕੀ ਤੇ ਟਹਿਕਵੀਂ ਜਿਹੀ ਸੀ ਪਰ ਅਜੇ ਮੈਂ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਚੜ੍ਹਦੀ ਛੱਲ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੈਂ ਰੋਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਲਈ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

“ਸਿਧ, ਦੇਵੀ ਏ” ਉਸ ਆਖਿਆ। ਤੇ ਮੈਂ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਾਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੋੜਾ ਵਾੜ ਦੇਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਪਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਘੋੜਾ ਠੇਲ੍ਹੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ, “ਅਟਕ (ਅਰਥਾਤ ਰੁਕਾਵਟ) ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਟਕਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਅਟਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।” ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਘੋੜਾ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਾਰ ਹੋ ਗਈ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਸਦਰ-ਮੁੱਖ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਉਹ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਆਦਿ ਹੋਣ। ਮੁਤਬੱਰਕ-ਬਰਕਤ ਵਾਲਾ, ਭਾਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸ਼ੁੱਭ, ਪਵਿੱਤਰ। ਮਰਕ-ਚਲਾਉਣਾ, ਉੱਛਲਣਾ। ਵਰਜਣ-ਰੋਕਣ।

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਆਪਬੀਤੀਆਂ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਕਿਹੜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦਰਜ ਹੈ ?
2. ਬਾਲ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕੀ ਭੰਨਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ?
3. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ?
4. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਐਬਟਾਬਾਦ ਨੇੜੇ ਸਲਹੱਡ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੱਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
5. ਲਾਲ ਜੱਤ ਵਾਲੀ ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਭੁੱਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
6. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਂ ਅਟਕ ਨੂੰ ‘ਇੱਕ ਜਿਊੜਾ’ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
7. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ _____ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਲਈ ਐਬਟਾਬਾਦ ਇੱਕ ਨਵਾਂ _____ ਸੀ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੋਹਰ ਕੱਟ ਲਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ :
 - (1) ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ।
 - (2) ਉਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਲੀ ਤਲੀਆਂ ਚੁੰਮ ਲਈਆਂ।
 - (3) ਉਸ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।
 - (4) ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਹਰ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।
10. ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘੋੜਾ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ, ਸਾਰੀ ਫੌਜ _____।
 - (1) ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਪਾਰ ਹੋ ਗਈ।
 - (2) ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ।
 - (3) ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਈ।
 - (4) ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ‘ਕੁਝ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਰੀਏ, ਆਪਣੇ ਹਰ ਕੰਮ ਦਾ ਦਾਗ਼ ਜਾਂ ਚੰਗਿਆੜਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ’, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ ?
2. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਿਹੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਰਸਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ?
3. ਐਬਟਾਬਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
4. ‘ਐਬਟਾਬਾਦ’ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਕਿਹੜੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਸੀ ?
5. ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਮਾਪੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ?
6. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਂ ਅਟਕ ਨੂੰ ‘ਜਿਊੜਾ’ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ?

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਭਲਾਕਰ ਸਿੰਘ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਪਿੰਡ ਅਡਿਆਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)।
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐੱਮ.ਏ.
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਅਧਿਆਪਨ।

ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗੱਦਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਲਿਖੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰਚੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਮੁੱਖ-ਬੰਦ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭੂਮਕਈ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ, ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

‘ਆਰਸੀ’* ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਪਾਠ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ, ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

‘ਆਰਸੀ’ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

“ਮੈਥੋਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਅਖਵਾਉਣੀਆਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਵਾਉਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਸਮਰੱਥਾ ਬਖਸ਼ੋ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਲਿਖਾਂ ਸੱਚਾ ਸੱਚ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੁਝੜਣ, ਲਾਗਤਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਦਿਲ-ਦੁਖਾਵੀਂ ਗੱਲ ਨਾ ਆ ਪਵੇ।”

* ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ-ਆਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1985

I. ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ

ਸੰਨ 1902 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਕਹਿਣ, “ਸਾਡਾ ਪਟਵਾਰੀ ਤਿੰਨ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਹੈ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਚਾਰ। ਤੈਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਪਾਸ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਕੀ ਲੈਣਾ ਈ?” ਸੋ, ਮੈਂ ਘਰ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਦੋ ਸਾਲ ਡੰਗਰ ਚਾਰੇ, ਹੱਟੀ ਕੀਤੀ, ਆਟਾ ਪਿਹਾਇਆ, ਬਾਲਣ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਡੰਗਰ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਕੋਲ ਦੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਿੱਪਲ ਹੇਠ ਸਫ਼ ਵਿਛਾ ਕੇ ਬਹਿੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਸੋਹਣੀ ਜਿਹੀ ਖੂੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਕੋਕੇ ਜੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਘੁੰਗਰੂ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਮੌਜ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਘੰਗਰੂਆਂ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਨੂੰ ਉਛਾਲ ਕੇ ਛਣਕਾਂਦਾ। ਇਸ ਖੂੰਡੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਹਿੰਦਾ ਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਵਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਪੋਥੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ‘ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਲਮ ਜੰਤਰੀ’ ਵੀ ਸੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮੀਂਹ-ਝੱਖੜ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਸਾਂ ਜਾਂ ਪਰੀਛਿਆ ਪਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸਾਂ।

ਇੱਕ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਸੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਜੰਦਰਾਂ 'ਤੇ ਆਟਾ ਪਿਹਾਉਣ ਲਈ ਕਣਕ ਦੀ ਬੋਰੀ ਦੇ ਕੇ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਸੀ ਤਾਇਆ ਜਗਨਨਾਥ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੂਹਾਂ ਦੇ ਰੇਤੜ ਵਿੱਚ ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਪਿਹਾਉਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਨੌਂ ਵਜੇ ਰਾਤ ਦੇ ਆਈ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਬੋਰੀ ਪੀਠੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਜਗਨਨਾਥ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਬੋਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਤੁਰੇ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਿਵੇ ਆਉਣੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਅਰਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਹੋ ਕੇ ਅਰਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਜ਼ਰੂਰ ਜਿੰਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਣੈ। ਸੋ, ਜਗਨਨਾਥ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਚ ਕੇ ਲੰਘੀਂ, ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਦੀ ਚਿਹਾਣੀ ਆਉਣੀ ਉ। ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਉਸ ਦੀ ਲਾਲ ਟਾਕੀ ਹੈ, ਦੋ ਚਾਰ ਕਿੱਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਛੀ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਕੁ ਵਜੇ ਚੱਲੇ ਅਤੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਕੋਲੋਂ ਬਚ ਕੇ ਲੰਘਣ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦੇ ਗਏ। ਪਰ ਹੋਈ ਉਹੋ ਗੱਲ ਜਿਸ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਚਾਰ ਕਿੱਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਲਾਲ ਟਾਕੀ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾਈਏ ਪਰ ਪੈਰ ਸਾਨੂੰ ਉੱਥਰ ਹੀ ਲੈ ਗਏ। ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਜਗਨਨਾਥ ਨੇ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਆਹ ਈ ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ।” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਬੋਰੀ ਡਿਗ ਪਈ। ਪਰ ਜਗਨਨਾਥ ਤੁਰੀ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਗੇਤਰ ਪਿੰਡ ਜਾ ਅੱਪੜਿਆ। ਮੈਂ ਬੋਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਜਾਂਦਾ? ਉੱਥੇ ਬੋਰੀ ਚੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਮੈਂ ਕੋਲ ਦੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਤੂਤ ਨੂੰ ਜੱਫਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਮੂੰਹ-ਝਾਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਟੇ ਦੀ ਬੋਰੀ ਵੱਲ ਹੀ ਲੱਗੀ ਰਹੀ। ਜਦ ਚਾਨਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੂਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੋਰੀ ਵੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਪਾਸੋਂ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੁਫਨੇ ਇਹੋ ਆਉਂਦੇ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੋਲਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਛੂਹਾਂ। ਹਰ ਵਕਤ ਹਰ ਹੀਲੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੂਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪਾਇਆ। ਈਸਰ ਦਾਸ ਇੱਕ ਗੁਆਂਢੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਚਾਟ ਲੁਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਭਾਗਵਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣੀ ਪਈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲੂਣ-ਸਾਬਣ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ ਈਸਰ ਦਾਸ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਪੱਲੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਤੋੜ ਨਿਭਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਨਾ ਉਹ ਯਾਦਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਸ਼ੌਕ।

ਹਿੰਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਹੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਰਲ ਕੇ ਝਾਕੀਆਂ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੇਰ ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤਾਰਾਮਤੀ ਦਾ ਪਾਰਟ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਨਿਕਲੇ, “ਰੇ ਪੰਡਤ! ਕਾਂਸ਼ੀ ਕਾ ਰਸਤਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ?” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ, ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਥੱਪੜ ਜੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਹੱਤ ਤੇਰੀ! ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਕਿਤਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਏ ਨੇ, ਅਜੇ ਵੀ ‘ਕਿਹੜਾ’ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।”.... ਸਾਡੇ ਇਹਨਾਂ ਘਰੋਗੀ ਸਾਂਗਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਦਸ-ਦਸ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗਹਿਮ-ਗਹਿਮ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਮੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੋ ਵਾਰੀ ਰਾਸਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਗੁਆਂਢੀ ਬਖਸ਼ੀ ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਖਾਵਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈਂਦਾ ਗਿਆ।

ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਆਲਮ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹਿਲਕਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੌਥੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ

ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਦਾ 'ਇੱਕ ਓਅੰਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ) ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਜਦ ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾਣ ਕੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਜੀ (ਬਨਾਰਸ) ਚਲਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਜਦ ਅੰਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਓਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਪਿਆ ਪਰ ਬਾਕੀ ਦਾ ਟੱਬਰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਉਸ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਬਖਸ਼ੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਧਰਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਉੱਠ ਕੇ ਪੂਜ-ਦੀਪ ਕਰ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ। ਬੰਬਈ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਜਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਦਾ ਚੇਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਸ. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਂਙੂੰ ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਚੌਖੀ ਰਕਮ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਲਿਆਇਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

II. ਮਿਡਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ

ਸੰਨ 1905 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਕੁਝ ਬੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਭੱਜ ਆਇਆ। ਜਦ ਉਹ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਆ ਲੱਥੇ ਤਾਂ ਅਜੇ ਮੂੰਹ-ਝਾਖਰਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਆਹਰੇ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੈਸੇ ਸਨ। ਰੁੱਤ ਸਰਦੀ ਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਗਲ ਇੱਕ ਕੁਰਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਚੱਦਰ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਇੱਕ ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਮੁਹਰੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ। ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਛਾਬੇ ਵਿੱਚ ਪਏ ਸੂਹੇ ਗੋਲ-ਗੋਲ ਫਲ ਦਿਸੇ। ਮੈਂ ਹਟਵਾਣੀਏ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮਿਖੀ ਹੋਹ ਦੇ।” ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਲਾਲ ਬਿੰਬ ਫਲ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਜਦ ਇੱਕ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੌੜਾ ਖਪਰਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਟਮਾਟਰ ਸੀ ਜੋ ਨਾ ਕਦੀ ਡਿੱਠਾ ਨਾ ਖਾਧਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਸ ਕੇ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ, ਹੁਣ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਪਰਤਾਈ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਲਵਾਂਗਾ। ਸੋ ਦੂਜੇ ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਡਾਂਗਾਂ ਜਿੱਡੀਆਂ ਮੂਲੀਆਂ ਮੁੱਲ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੁਕਰੇ ਬਹਿ ਕੇ ਖੂਬ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਧੀਆਂ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਸ਼ਹਿਰ ਆਇਆ ਸਾਂ। ਉੱਥੇ ਨਾ ਸੀ ਕੋਈ ਜਾਣ ਨਾ ਪਛਾਣ, ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਭੌਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਚਾਅ ਸੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ। ਪਰ ਸਕੂਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ? ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਕੁ ਵਜੇ ਇੱਕ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬਿਰਧ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਬਿਰਧ ਹਿੰਦੂ। ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਾਕਾ! ਕੇ ਢੂੰਡਨਾ ਵੇਂ?” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਜੀ ਮੈਂ ਕੰਮ ਲਭਨਾ ਵਾਂ।” ਕਿਹੜੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਆਂ?” “ਜੀ, ਜਿਹੜੀ ਲੱਭ ਪਵੇ।” ਬਿਰਧ ਹਿੰਦੂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਘਰੇ ਨੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਸੋ? ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਸੋ? ਕੱਪੜੇ ਧੋਸੋ? “ਜੀ ਹਾਂ, ਹਭੋ ਕੁਝ ਕਰਸਾਂ।” “ਕੈ ਲੈਸੋ?” “ਸਿਰਫ਼ ਰੋਟੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜੋਗੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਸਮਾਂ।” ਸੋ, ਉਹ ਬਿਰਧ ਹਿੰਦੂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਵੇਰੇ ਪਾਣੀ ਢੋਂਦਾ ਫਿਰ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਦਾ। ਦਸ ਵਜੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫਿਰ ਆ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਸੌਂਦਾ-ਵਸਤ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਬਜ਼ਾਰ ਜਾਂਦਾ। ਐਤਵਾਰ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ-ਚਾਪੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਧਰੂ, ਜਨਮੇਜਾ, ਰਾਮ, ਲਛਮਣ, ਸੀਤਾ, ਅਰਜਨ, ਭੀਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਣਾਂਦਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਘੁੱਟਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਲਾਲਾ ਜੀ ਸੌਂ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਪਰ ਉਹ ਝੱਟ ਜਾਗ ਉੱਠਦੇ ਅਤੇ ਹੰਗੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ, “ਬੱਸ ਕਿਉਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ? ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰੀ ਜਾ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਪਰਤਾਵੇ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਉਹ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਯਾਰ ਕੁ ਵਜੇ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਬਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਜੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨੀਂਦਰੇ ਕੱਟਣ ਦੀ ਵਾਦੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜੋ ਸੈਦਪੁਰੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਅਡਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਣ ਮਿਲੇ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਰ ਸਨਿੱਚਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸੋਮਵਾਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ‘ਸੱਭਿਆਚਾਰ’ ਦੇ ਲੇਖ ‘ਘਰ ਦਾ ਪਿਆਰ’ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਡਿਆਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਝਾਕੀ ਮੈਨੂੰ ਏਨੀ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂਦੀ ਵੇਰ ਅਤੇ ਆਉਂਦੀ ਵੇਰ ਕਈ-ਕਈ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਰੱਜਦਾ। (ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਝਾਕੀਆਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਿਗਾਨੀਆਂ ਹੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।)

ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਮੌਨੇ ਸਨ ਪਰ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਮਾਮੀ (ਦਵਾਨ ਦਈ) ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਂਦੀ ਅਤੇ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਫੁਲਕੇ ਉੱਤੇ ਘਿਓ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, “ਲੁਠਿਆ! ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਖਾ ਲੈ, ਆਈ

ਉ ਨਾਨੀ!” ਮੈਂ ਸੜਦੇ ਮੂੰਹ ਘਿਓ ਵਾਲੀ ਬੁਰਕੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾਣ ਦੀ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਸਵੇਰੇ ਜਪੁਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਦੀ।

ਉਸ ਨੂੰ 1905 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪਲੇਗ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਕ ਦੀਆਂ ਕਰੂੰਮਲਾਂ ਲਿਆ-ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਹੜੱਪ-ਹੜੱਪ ਕਰਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਾਂਦੀ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਬੱਚੀ ‘ਭੈਣ ਲੱਛਮੀ’ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆ ਕੇ ਇਹ ਸੌਂਪਣੀ ਕਰ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਲੱਛਮੀ ਦਾ ਨਾਤਾ ਇੱਕ ਮੋਠੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਲੂ ਜਿਹਾ ਅਤੇ ਅੱਖੋਂ ਭੈਂਗ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਲਾਇਕ, ਸੁਨੱਖੀ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਉਂ ਹੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲਾਇਕ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਲੜਕੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਨਾ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੀਕ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਣਾਇਆ। ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੁਆਲਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਨਾਨੀ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ‘ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚ ‘ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਜਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਧਰਮੀ ਬਣਾ ਰੱਖਦੀ। ਸੰਨ 1947 ਈਸਵੀ ਦੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਣ ਵੱਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਸਾਕ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਡਾਕਟਰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਇਕ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹ ਲੜਕਾ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਈ ਵੇਰ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਪਿਆਰ ਕਿਸੇ ਘਿਓ ਖੁਆਣ ਵਾਲੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਮਾਮੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਮਾਮੀ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸਰਗੋਧੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਭਰਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰਕ-ਮਾਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਮੈਂ 1906 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1908 ਤੱਕ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸੀ ਜੋ ਲੱਤੋਂ ਲੰਛ ਅਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਹਾਇਤ ਬੇਡੋਲ ਤੇ ਖੱਖਰ-ਖਾਧਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਦਿਲ ਦਾ ਨਿਹਾਇਤ ਸੋਹਣਾ ਅਤੇ ਲਿਆਕਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਢੰਗ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਉਹੋ-ਜਿਹਾ ਉਸਤਾਦ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠਾ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਉਮਰ, ਸੂਝ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਨਿੱਤ-ਨਿੱਤ ਗੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਵਧਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ‘ਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਫੇਅਰੀ ਟੇਲਜ਼’, ‘ਰਾਬਿਨਸਨ ਕਰੂਸੋ’, ‘ਹੈਰੀਵਰਡ ਦੀ ਵੇਕ’, ‘ਅਰੇਬੀਅਨ ਨਾਈਟਸ’ ਆਦਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਪੁਸਤਕ ਤੁਸੀਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮੁਕਾ ਲੈਂਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਮੈਕਾਲੇ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਵਾ ਲਈ। ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵੱਲੋਂ ਪਸੰਦੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਲਾਈਵ, ਵਾਰਨ-ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ-ਗਿਲੇ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਥਾਨਿਕ ਬਿਏਟਰ ਦਾ ਪਾਸ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਤੀਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਬੀ ਦਿਨ ਬਿਏਟਰ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ। ਨਾਟਕ ਵੀ ਚੰਦਰਹਾਂਸ, ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ, ਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਆਦਿ ਦੇ ਕੌਮੀ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਲਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਖਿਆਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਸਟੇਜ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਾਹਰਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਐਵੇਂ ਵਾਧੂ ਨਕਲੀ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਵੇਰ ਮੈਂ ਚਾਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਐਕਟਰ ਸਾਡੇ ਕੋਠੇ ਬਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵਿਖਾਉਣ। ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਢੋਅ ਪਿੱਛੇ ਖੜੋ ਕੇ ਸੁਣਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਸਿਸਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਡੁਸਕਾਰੇ ਭਰਦਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਹਨ:

ਬੇਕਸੀ ਰੋਏਗੀ ਤੁਰਬਤ ਪੈ ਮਿਰੀ ਬਾਹਦੇ ਫ਼ਨਾ,
ਗਮੋ-ਰੰਜ ਹੋਗੇ ਮਿਰੀ ਲਾਸ਼ ਉਠਾਨੇ ਵਾਲੇ।

ਉਸ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਕਲਮ-ਝਰੀਟ ਬਣਨ ਲੱਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਜੋ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਨਾਂ ਛਾਪਿਆ ਪਰ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਡਾਢੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ‘ਸਿੱਖ ਰੀਵੀਊ’ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ 1956 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੀਨ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ। ਉਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੈ:

“Never was India lost but by her own”
(ਹਿੰਦ ਜਦੋਂ ਵੀ ਹਾਰਿਆ, ਆਪਣਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹਾਰਿਆ।)

ਸੰਨ 1908 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਿਡਲ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਪਿੰਡੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਜਲਸਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰ ਮੈਲਕੁਲ ਹੇਲੀ ਜੋ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਲੋਨੀਅਲ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ, ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ (ਉਮਰ ਦੀਨ ?) ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨਾਮੀ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਲੜਕਾ ਅੱਵਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਆਲਮ-ਵਿਦਵਾਨ। ਬੇਕਸੀ-ਬੇਵੱਸੀ। ਤੁਰਬਤ-ਕਬਰ। ਬਾਹਦੇ ਫ਼ਨਾ-ਫ਼ਨਾ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਭਾਵ ਮਰ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ।

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. 'ਆਪਬੀਤੀਆਂ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ 'ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ' / 'ਮਿਡਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ' ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ?
2. ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਕਿਸ ਨੇ ਪਾਇਆ ਸੀ ?
3. ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਚਾਟ ਕਿਸ ਨੇ ਲਵਾਈ ?
4. ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਆਲਮ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
5. ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
6. ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਮੀ ਦਵਾਨ ਦੇਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਮੌਨੇ ਸਨ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
7. ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾਣ ਕੇ _____ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਾਂਸ਼ੀ ਜੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ _____ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੁਆਈ :

(1) ਨੂਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ	(2) ਪੰਡਤ ਈਸਰ ਦਾਸ ਨੇ
(3) ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਨੇ	(4) ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ।
10. ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਮੀ ਦਵਾਨ ਦੇਈ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਫੁਲਕੇ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪਾ ਕੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ :

(1) ਸੱਕਰ	(2) ਚਟਣੀ
(3) ਘਿਓ	(4) ਮੱਖਣ।

(ਅ) ਦੱਸੋ :—

1. ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਮੈਂ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ਼ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ।' ਦੱਸੋ, ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ?
2. ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਗਨਨਾਥ ਆਟਾ ਪਿਹਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਿਵਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ? ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

3. 'ਜਿਹੜੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਪੱਲੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਤੋੜ ਨਿਭਦੀ ਹੈ।' ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ ?
4. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ?
5. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਟਕ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਮਿਲੇ ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
6. ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦੱਸੋ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ
(1892-1977)

ਪਿਤਾ : ਬਾਬਾ ਹੀਰਾ ਨੰਦ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ : ਪਿੰਡ ਫੱਤੇਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)।
ਵਿੱਦਿਆ : ਬੀ. ਏ., ਡੀ. ਲਿਟ.

ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ : ਡਾਕਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕਲਰਕੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ, ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਅਧਿਆਪਨ—ਕਾਰਜ।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨੀ ਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਗੱਦਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਡੀ. ਲਿਟ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਨ (10 ਜਿਲਦਾਂ), ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ, ਸਿੱਖ ਸਿਦਕ ਨਾ ਹਾਰੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ, ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ।

‘ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ’ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਹੈ। ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਗਨ, ਸਿਰਝ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਘਰੇਲੂ ਆਰਥਿਕ ਪਛੜੇਵੇਂ ਤੇ ਸੁੱਖ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਸਫਲ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਬਾਰੇ, ਇਸ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਟੁਕ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ:

“ਇਹ ਰਚਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਧੂੜ-ਭਰੇ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦੇ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਰਾਹੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਨਿਰਸ਼ਿੰਗਾਰ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਰੰਗ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਮੁੱਲ ਹੈ।”

* ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ, ਸਿੰਘ ਬਰਦਰਜ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1977

ਧੂੜ ਭਰੇ ਰਾਹ

ਮੇਰੀ ਮੁਢਲੀ ਤਾਲੀਮ :

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਹਾਸਮ ਸ਼ਾਹ ਉਂਵ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਜਗਦੇਵ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜੋ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਥਰਪਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਮੀਆਂ ਹਯਾਤ ਸ਼ਾਹ। ਮੀਆਂ ਹਯਾਤ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ-ਕੁ-ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੀਆਂ ਹਯਾਤ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪਿੰਡ ਥਰਪਾਲ, ਰਤਾ ਕੁ ਹਟਵਾਂ, ਪਹਾੜ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ, ਉਸੇ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੋਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੱਈਏ ਤਸੀਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੀਆਂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਤਸੀਲ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸੰਨ 1902 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ।

ਸਾਡਾ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ :

ਨਾਰੋਵਾਲ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਤਸੀਲ ਰੱਈਆ ਤੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਸਬਾ ਹੈ, ਬਾਠਾਂਵਾਲਾ। ਬਾਠਾਂਵਾਲੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਸੀ, ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਸੰਨ 1898 ਵਿੱਚ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਣ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਬਾਠਾਂਵਾਲੇ ਇੱਕਠੇ ਕਰਾ ਲਏ। ਮੈਂ ਤਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵਧਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਧੋਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੋ ਧੋਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਧੋਲਾ ਬੜੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਠਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਵੱਡੇ ਫੂਹੜ ਮੰਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਧੋਲਾ ਮੈਂ ਫੂਹੜ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਵਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਫੂਹੜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਧੋਲਾ ਮੈਥੋਂ ਮੁੜ ਨਿਕਲ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਆਇਆ, ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਕਾਜ਼ੀ ਜਲਾਲਦੀਨ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਉਥੋਂ ਪਰੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ-ਲਾਖਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਉੱਥੇ ਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਮਾਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੜਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਤੀਨ ਕਾ ਪਹਾੜਾ ਸੁਨਾਓ।” ਉਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਸਹਿਮ ਜਿਹੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੜਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਾੜਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਮੈਂ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਕੜਕ ਕੇ ਹੀ ਸੁਣਾਇਆ। ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕਾਜ਼ੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਆਖੀਓਸੁ। ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਲਾਂਭੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੁਣ-ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ।

ਇਮਤਿਹਾਨ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ।

ਕਾਜ਼ੀ ਜਲਾਲਦੀਨ ਜੀ :

ਕਾਜ਼ੀ ਜਲਾਲਦੀਨ ਜੀ ਨਾਰੋਵਾਲ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਹਰ ਸ਼ਨਿੱਚਰਵਾਰ ਲੰਢੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਕੂਲੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਉਸ ਸੜਕ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਰਤਾ ਕੁ ਹਟਵਾਂ। ਕਾਜ਼ੀ ਜੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਦੇ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬਾਬਤ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਭੀ ਕਰ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਦਾਖਲ ਕਰਾਉਣਾ। ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਨਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਹੌਸਲਾ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਘਰ :

ਥਰਪਾਲ ਦੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਹਾੜ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬੜੀ ਕਲਰਾਠੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੁੰਜੀ-ਝੋਨਾ ਹੀ ਬੀਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਮਾਦ ਭੀ ਆਮ ਬੀਜਦੇ ਸਨ।

ਸੜਕ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਰੇਤਲੀ ਸੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਨਾਲਾ ਵਗਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਮੀਲ ਉਤਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਸੋ, ਸੜਕ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਰੇਤਲੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਬੇਲਾ ਹੀ ਬੇਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਭੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਲੋਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਣਕ, ਛੋਲੇ ਤੇ ਮਸਰ ਬੀਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਸਰ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਿੰਡ ਥਰਪਾਲ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਛੱਪੜ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਲੰਮਾ ਛੱਪੜ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ‘ਢਾਬ’ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਛੱਪੜ ਸਨ, ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਨੇੜਿਓਂ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਲਿਪਾਈ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਉਥੋਂ ਗਾਰਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੱਪੜ ਤਕਰੀਬਨ ਸਭ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗਲੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਗਲੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਪਾਰ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਵਿਚਲੀ ਵਿਹੀ’ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਤਦੋਂ ਤਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ‘ਵਿਹੀ’ ਕਿਸ ਬਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਫਜ਼ ‘ਵਿਥੀ’ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ‘ਵਿਥੀ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਗਲੀ’। ‘ਵਿਚਲੀ ਵਿਹੀ’ ਉਹ ਗਲੀ ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਦੁਸਾਰ-ਪਾਰ ਲੰਘਦੀ ਹੋਵੇ।

ਦੂਜੀਆਂ ਦੋ ਗਲੀਆਂ ਸਨ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਗਲੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ‘ਵਿਚਲੀ ਵਿਹੀ’ ਤੋਂ ਉਰੇ-ਉਰੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਘਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਾੜ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਛੱਪੜ, ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਨ।

ਵਰਖਾ ਰੁੱਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਬਿਪਤਾ ਭਰਿਆ ਤਮਾਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਦੀ ਹਵਾ ਵਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਗੁੱਠੋਂ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਤਾਂ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਆਖਣਾ—

ਬੱਦਲ ਚੜ੍ਹਿਆ ਟਿੱਲਿਉਂ
ਗਾਂ-ਮਹਿ ਨ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਿੱਲਿਉਂ

(ਟਿੱਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਵਿੱਚ ਬਾਲਨਾਥ ਜੋਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਸਥਾਨ ਹੈ)

ਕਿਸਮਤ ਜਾਗਣ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ :

ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ 1902 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ‘ਗੋਤਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ’ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਉਸਤਾਦ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਆਏ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਜੀ ਕਸਬਾ ‘ਸੰਬੜਿਆਲ’ ਦੇ ਸਨ। ਸੰਬੜਿਆਲ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਇੱਕ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਸੀ ਤੇ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਜੀ ਉਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਆਏ ਸਨ।

ਮਿਡਲ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਕਲੈਦਸ (Euclid) ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ। ਅਸੀਂ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਉਕਲੈਦਸ (Euclid) ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ।

ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਆ ਕੇ ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਡੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਿਆ। ਤਖ਼ਤਾ-ਸਿਆਹ (ਬਲੈਕ-ਬੋਰਡ) ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਵਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਲਫ਼, ਬੇ, ਜੀਮ ਆਦਿਕ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਕਲ ਹੀ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ, ਇਹ ਨਾਮ ਆਦਿਕ ਨਾ ਲਿਖੇ। ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਇੱਕ ਗੋਲ੍ਹਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ‘ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਉੱਤੇ ਅਲਫ਼, ਬੇ, ਜੀਮ ਆਦਿ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਘੋਟਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਕਹਿਣ ਕਿ ਮੈਂ ਤਖ਼ਤਾ-ਸਿਆਹ ਉੱਤੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਹ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ। ਹਰੇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਹੀ ਘੋਟਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ।

ਅਖੀਰ ‘ਤੇ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਮੈਂ ਚਾਕ ਦੀ ਡਲੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਬਲੈਕ-ਬੋਰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਲਕੀਰੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਲ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ-ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਲ ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਤਾਬ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾ ਵਰਤੇ।

ਪੰਡਤ ਜੀ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਜਾਚ ਲਿਆ ਕਿ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹੀ ਲੜਕਾ ਉੱਘੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੰਬੜਿਆਲ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋ-ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਲਿਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪਾਇਆ।

ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਕੱਦੋਂ ਛੋਟਾ ਸਾਂ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੱਸ ਕੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਆਖਿਆ ਕਰਨ—“ਨੱਥੂ ਰਾਮਾ! ਅਗਾਂਹ ਤੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਢਾਂਗਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਬਤਾਉਂ ਲਾਹਿਆ ਕਰਨਗੇ।”

ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲਾ :

ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸੋਭਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸਰੂਰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਛਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿੱਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਮਾਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼

ਚਾਰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸਨ—ਇੱਕ ਪਸਰੂਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ। ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਪਸਰੂਰ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ 20 ਮੀਲਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਮਿਡਲ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ, ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ, ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲ, ਸਿਰਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੂਨੀਅਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਵਿੱਚ। ਸੋ, ਮੈਂ ਪਸਰੂਰ ਜੂਨੀਅਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਮਿਡਲ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਵੀ ਇਸੇ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ।

ਸਾਡਾ ਮਿਡਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਛੇ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਵਜ਼ੀਫਾ ਮਿਲਿਆ। ਆਮ ਵਜ਼ੀਫਾ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 705 ਨੰਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰੇ 613 ਨੰਬਰ ਆਏ ਸਨ।

ਸ਼ਹਿਰ ਪਸਰੂਰ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ :

ਪਸਰੂਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਵੱਸੋਂ ਕੱਕੇਜ਼ਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅੱਧੇ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਰੱਈਏ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਕਈ ਸੌ ਯਤੀਮ ਕੁੜੀਆਂ-ਮੁੰਡੇ ਪਲ ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜੀਆਂ ਦਾ ਜਲਸਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੋ, ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉੱਥੇ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਦੋ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਸੰਗਰਾਂਦ, ਮੱਸਿਆ, ਪੁੰਨਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮੇਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਆਪਣੀ 'ਭੁਜੰਗੀ ਸਭਾ' ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ :

ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਜਲਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਸੱਦੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੀ। ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆ ਕੇ ਪਸਰੂਰ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਦਿਨ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਲਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਲੈਕਚਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਲੋਕ ਭੀ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਮਝਣ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਭਾ ਦੋ ਉਹ ਕੁੱਝੇ ਵਿੱਚ ਰੋੜ੍ਹ ਹੀ ਖੜਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ ਮਿੱਠੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਖਿੱਚ ਵਧ ਗਈ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ। ਤਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਉਰਦੂ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਲਏ ਤੇ ਗੁਟਕੇ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਭੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵੀ ਇੱਕ-ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲਏ। ਭਰਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤਦੋਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਰਜਿਆ। ਕਈ ਜਮਾਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਨਵਾਂ ਮਜ਼ਹੂਨ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਛੇਵੀਂ, ਸੱਤਵੀਂ, ਅੱਠਵੀਂ ਵਿੱਚ, ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੀ ਲਗਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਪਾਸ ਗਿਆ; ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਲਘੂ ਕੌਮੁਦੀ' ਅਤੇ 'ਅਮਰ ਕੋਸ਼' ਇਹ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਵਧੀਕ ਵਕਤ ਦੇਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਹੀ ਦਿਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਹ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਜੋ ਮੁੰਡੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਿੱਖ ਸਕੇ। ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੈ ਲਈ। ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਤ੍ਰਿਮਾਸਿਕ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਹੁਣ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਵਧੀਕ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਫੇਰ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ :

ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦਾ ਅਖਾਣ ਹੈ—ਚੋਰੀ, ਯਾਰੀ, ਚਾਕਰੀ ਬਾਝ ਵਸੀਲੇ ਨਾਹਿ। ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਜਮਾਤੀ ਸੀ ਗੰਡਾ ਮੱਲ। ਅਸਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੰਡਾ ਮੱਲ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਲਾਹੌਰ ਨੌਕਰ ਸਨ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਲਾਹੌਰ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਗੰਡਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੁੰ ਨਾ ਅੜਿਆ। ਪੂਰਾ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਘੱਟਾ ਛਾਣਿਆ। ਮੇਰੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਰਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਖੋਚਲੁ ਗੰਡਾ ਮੱਲ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨੀ ਪਈ।

ਲਾਹੌਰੋਂ ਹੱਥ ਝਾੜ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ। ਕਲਾਸ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਥੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬਣਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਆਸ ਮੁਕਾ ਕੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਰਾਮ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਗੁੱਖ ਹੇਠ ਬਹਿ ਕੇ ਬੜਾ ਰੋਇਆ, ਬੜੇ ਗਿਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, 'ਆਹ ਲੈ ਫੜ ਮਾਲਾ ਆਪਣੀ, ਮੈਥੋਂ ਭੁੱਖਿਆਂ ਭਗਤਿ ਨਾ ਹੋਵੈ।'

ਡਾਕਖਾਨਾ—ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਸਮਝ :

ਸੰਨ 1910 ਈਸਵੀ ਦਾ ਅੱਧ ਲੰਘ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿੱਚ ਦਰਖਾਸਤ ਭੇਜੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ, ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਲਈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਮੀਲ ਸੀ। ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਸੀ ਪਸਰੂਰ ਜਿੱਥੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਪੈਂਡਾ ਚਾਲੀ-ਮੀਲ ਤੁਰ ਕੇ ਹੀ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਬਹੁਤ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਦੁਕਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੱਟੀ ਵਿੱਚ ਨਕਦ ਰਕਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸੌਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਰਦਾ ਵੀ ਕੌਣ? ਅਸੀਂ ਸਾਂ ਗਰੀਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਧਾਰ ਛੇਤੀ ਮੁੜਨ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੀ ਹੋਣੀ।

ਆਖਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਜ਼ਨਾਨੀ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਦੇ ਰੁਪਏ ਦਾ ਤਰਲਾ ਮਾਰਿਆ ਜੋ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਕੂੜਾ ਸੁੱਟਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਭਾਨੀ। ਭਾਨੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਨੇ ਮਿਹਰ ਪਾਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਦੇ ਰੁਪਏ ਲਿਆ ਦਿੱਤੇ।

ਮੇਰੀ ਜੁੱਤੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਨਵੀਂ ਬਣਵਾਈ। ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ, ਨਵੀਂ ਜੁੱਤੀ ਪਾਈ। ਕੁਝ ਮੀਲ ਪੈਂਡਾ ਕਰ ਕੇ ਪੈਰੀਂ ਛਾਲੇ ਪੈ ਗਏ। ਨਵੀਂ ਲਾਹ ਕੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ, ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪਾ ਲਈ। ਪੁਰਾਣੀ ਹੇਠੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਡੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਵੀ ਛਾਲੇ ਪੈ ਗਏ। ਉਹ ਭੀ ਲਾਹ ਲਈ ਹੁਣ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਿਆ। ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਛਾਲੇ ਪੀੜ ਕਰਨ। ਤੁਰਿਆ ਨਾ ਜਾਏ। ਪੈਂਡਾ ਅਜੇ ਵੀ ਢਾਈ-ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਨੇ ਪੈਂਡਾ ਬੜੇ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਇਆ।

ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗਰੀਬ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਰੀਬ ਕਿਵੇਂ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਕੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਰੁਲਦੇ ਹਨ।

ਆਖਰ ਮੈਂ ਪਸਰੂਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਉਹ ਪਸਰੂਰ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੋਰਡਿੰਗ-ਹਾਊਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਈਏ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਬੋਰਡਿੰਗ-ਹਾਊਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਸਵਾ ਕੁ ਸਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਥੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ, ਬਥੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ। ਪੰਡਤ ਵਿਤਸਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਉੱਥੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਲਾਹੌਰ। ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਅੱਜ ਦੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਦਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਬੋਰਡਿੰਗ-ਹਾਊਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਭੁੱਵੇਂ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਥੱਕ ਕੇ ਚੂਰ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਬੋਰਡਿੰਗ-ਹਾਊਸ ਉੱਥੋਂ ਅੱਧਾ ਕੁ ਫਰਲਾਂਗ ਹੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਦਿਨ ਪਰਤਣ ਉੱਤੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ, ਸਕੂਲ ਦੇ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਸ. ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ, ਡਿਲ ਮਾਸਟਰ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੜੇ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਕੀ ਤੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤੇਰਾ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ?” ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਥਰੂ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਰੋ ਪਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਬੋਰਡਿੰਗ-ਹਾਊਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਜੈਲ ਘਰ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਲੈ ਗਏ।

ਸਵੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਅਗਾਂਹ ਸਿਆਲਕੋਟ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਜੀ ਤੁਰਦਿਆਂ।” ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੁਰਦੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਆਂਗਾ।” ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਯੱਕੇ ‘ਤੇ ਬਿਠਾ ਆਏ। ਕਿਤਨਾ ਪਿਆਰ-ਭਰਿਆ ਦਿਲ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ। ਅੱਜ ਅਠਵੰਜਾ ਸਾਲ ਬੀਤਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਮਾਸਟਰ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਚੱਲਦੀ ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਪਿਆਰ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਚੇਤੇ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ।

ਨਵੀਆਂ ਪੀੜਾਂ :

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਥਰਪਾਲ ਤੋਂ ਤਸੀਲ ਰੱਈਆ ਦੇ ਡਾਕਖਾਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਵੀ ਹੈ, ਮੱਤੇ ਕੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼। ਅਸਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਪਸਰੂਰ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਸੌਖੇ ਸਨ, ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਵੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਲਾਹੌਰ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਿਆ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਐੱਫ. ਏ. ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1911 ਈਸਵੀ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਮਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਿਲਿਆ ਕਰੀਏ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਉੱਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸੈਰ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸੁਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਸਕਾਂ ਪਰ—ਪੱਲੇ ਨਾ ਧੇਲਾ ਤੇ ਕਰਦੀ ਮੇਲਾ-ਮੇਲਾ।

ਅਗਸਤ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ, ਪੰਡਤ ਵਿਤਸਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਦਾ। ਤਦੋਂ ਉਹ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਦਰਦ ਭਰੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਝੱਲੇ ਹੋਏ ਦੁਖੜੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਤਾਪਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਬੜੇ ਨਰਮ-ਦਿਲ ਸਨ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਆ ਗਿਆ। ਲਿਖਿਓ ਨੇ ਕਿ ਛੇਤੀ

ਡਾਕਖਾਨੇ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਲੂੰ-ਲੂੰ ਖਿੜ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਮੁਹਿੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ।

ਅਸਤੀਫ਼ਾ :

ਤਸੀਲ ਦੇ ਵਸਨੀਕ, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ, ਲਾਂਭਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਸਭ ਮੇਰੀ ਬਾਬਤ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਬੜੀ ਹੀ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਮਸਾਂ ਜਿਹੇ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲ-ਝੱਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਘੜੀ-ਮੁੜੀ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਜੇ ਖ਼ਰਚ ਵੱਲੋਂ ਅਧਵਾਟੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਫਿਟਕਾਰ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਾਲ਼ਾ ਤੌਖਲਾ—ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮੂੰਹ ਪਾੜ ਕੇ ਡਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਮੈਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਦਿਲ ਕੰਬੇ, ਹੱਥ ਕੰਬਣ, ਮੁੜ-ਮੁੜ ਮਨ ਡਰੇ। ਫਿਰ ਸੋਚਾਂ ਫੁਰਨ ਕਿ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਲਜ ਵਾਲ਼ੇ ਸੁਪਨੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਗੇ। ਲੰਢੇ ਪਹਿਰ ਦੀ ਡਾਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਸਾਂ ਉਹ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਮੁੱਕੀਆਂ।

ਮੈਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਲਿਖ ਕੇ ਵੱਡੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਣਗੇ। ਵੱਡਾ ਬਾਬੂ ਹੈਰਾਨ, ਡਾਕਖਾਨੇ ਦਾ ਚਿੱਠੀ-ਰਸਾਨਾ ਹੈਰਾਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਭਾਰਾ ਮੂਰਖ ਸਾਂ, ਤਦੋਂ।

ਖ਼ੈਰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਗਸਤ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨ ਸਨ।

ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਚਿੱਠੀ ਮੈਂ ਡਾਕਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਵੱਲ ਵੀ ਲਿਖੀ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਵਿਹਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂਜੇ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣੋਂ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂ।

ਡਾਕਖਾਨਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਮੱਤੇ ਕੇ ਮੁਹਿੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਕੋਲ਼ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਰਲ਼ ਕੇ ਜਿਊਣ ਭਿੰਡਰ ਗਏ। ਓਥੇ ਭੀ ਸਾਡਾ ਇੱਕ ਜਮਾਤੀ ਸੀ, ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ। ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਐੱਫ਼. ਏ. ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਵਿਚਾਰਾ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਲਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ?

ਬਣਿਆ-ਬਣਾਇਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਠੰਢੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਫੂਕਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ, ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਰੰਗ-ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲਿਲ੍ਹ ਸੀ।

ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਉਂ ਸੀ। ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਕਿ ‘ਅਸੀਂ’ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹਾਂ, ਭਾਰੇ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਨੱਪੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਉਸ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਮਾਹਵਾਰੀ ਸੂਦ ਇਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਦ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉੱਤਰਦੀ। ਮੈਂ ਦਸੰਬਰ, 1908 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਦਾਖ਼ਲਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਰੁਪਿਆ ਮੇਰੀ ਵਿਧਵਾ ਭੂਆ (ਰਾਧੀ) ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਟੁੰਬਾਂ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸੂਦ ਪੈਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1905 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਦੋਂ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾ ਹੀ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅਜੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਹੋਰ ਖ਼ਰਚਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਵੇਲ਼ੇ-ਕੁਵੇਲ਼ੇ ਕਰਜ਼ ਚੁੱਕੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਦ ਤੱਕ ਚਾਰ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ—ਫੱਤੇਵਾਲੀ ਦੇ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਗਾਹਡੂਵਾਲ ਦਾ ਮਾਘੀ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ।

ਮੈਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਤਾਂ ਭੰਗ ਦੇ ਭਾੜੇ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਹੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰੀ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਪਿਛਲਾ ਕਰਜ਼ਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਟੱਬਰ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਵਧਣੇ ਹਨ, ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਵਧਦਾ ਜਾਏਗਾ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜੇ ਮੈਂ ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਦੋ-ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰੋਂ ਲਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੂਆ ਹੀ ਸੀ ਜੇ ਪਾਸਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੈਂ ਬਾਰਾਂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਜੇ ਪਾਸਾ ਪੁੱਠਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗਾ।

ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਪਰਵਾਨ :

ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਗਿਆ ਅਜੇ ਹਫ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, 5 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਡਾਕ ਦਾ ਥੈਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਡਾਕ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਸਰੂਰ ਦੇ ਰਸਤੇ। ਵੱਡਾ ਬਾਬੂ ਥਾਣੇ ਤੋਂ ਸੰਦੂਕੜੀ ਲੈਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਦੂਕੜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਰੱਖੀਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਵੱਡੇ ਬੈਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭੁੜਕ ਕੇ ਇੱਕ ਲਿਫਾਫਾ ਬਾਹਰ ਆ ਪਿਆ। ਇਹ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਮ। ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਵੱਲੋਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅਸਤੀਫਾ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਥਾਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਲਰਕ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਹ ਲਿਫਾਫਾ ਸਾਂਭ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸਿਆ—ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਲਰਕ ਕਦੋਂ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ, ਗੱਲ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ ਜਾਏ।

ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਬਿਸਤਰੇ-ਟਰੰਕ ਨਾਲ਼ ਲੱਦਿਆ ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ, ਨਾਲ਼ ਹੀ ਨਵਾਂ ਕਲਰਕ ਵੀ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਵੇਰ ਵਾਲ਼ੀ ਚਿੱਠੀ ਵੱਡੇ ਬਾਬੂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

ਸਾਮ੍ਹਣੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਭੱਜੇ ਆਏ: ਇਹ ਕੀ? ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਬਾਬੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ‘ਆਖਣਾ, ਤਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ’।

ਚਾਰਜ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੱਤੇ ਕੇ ਤੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਨੂੰ ਨਾਲ਼ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਫੇਰ ਗਏ ਜਿਊਣ ਭਿੰਡਰ। ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਘਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਲੋਕ ਫਿਟਕਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਖਾ ਜਾਂਦੇ। ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਭਲਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ। ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ ਆਵੇਗਾ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਅਸ਼ਰਫ਼ ਨੇ ਅਜੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਆਉਣਾ ਸੀ।

ਘਰ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ :

ਰਾਤ ਮੈਂ ਘਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅੱਧ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਸਾਰੇ ਜਗਾਣ ਆਏ। ਮੈਂ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮੈਂ 6 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਉੱਠ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਸਨ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਰੁਪਏ। (ਅਗਸਤ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਦੋ ਰੁਪਏ ਮੈਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਾਏ) ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਜੋਗੀਏ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ, ਮੇਰੇ ਗਲ਼ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਲੱਕ ਪਜਾਮਾ, ਪੈਰੀਂ ਇੱਕ ਅੱਧ-ਹੰਢੀ ਜੁੱਤੀ। ਬੱਸ, ਇਹ ਸੀ ਮੇਰਾ ਸਮਾਨ, ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਦਾ : ਬੀਬੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੱਪੜੇ, ਸੁੱਥਣ ਨਾਲ਼ਾ ਤੇ ਹੱਥ।

ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੌਣ ਮੰਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ? ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੀ ਜੋਗੀਏ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਸਦਾ ਲਈ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਹੈ ਵੀ ਸੱਚ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਰਲਾ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਬਾਜ਼ੀ ਪੁੱਠੀ ਪੈ ਗਈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੜਨ ਦਾ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅੰਤਿਮ ਵਿਛੋੜਾ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ?

ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਰੋਟੀ ਪਕਾਈ। ਮੈਂ ਖਾਣ ਬੈਠਾ। ਪਰ ਖਾਵੇ ਕੌਣ? ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਰੋਣ, ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਰੋਣ, ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਰੋਵੇ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਰੋਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਈ ਜਾਵਾਂ। ਗਰਾਹੀ ਸੰਘੋਂ ਨਾ ਲੰਘੇ। ਕੀ ਪਤਾ, ਮੁੜ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਦੋ-ਚਾਰ ਗਰਾਹੀਆਂ, ਉਗਲ-ਨਿਗਲ ਕਰ ਕੇ, ਮੈਂ 6 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ 10 ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਅਜਨਾਲੇ ਨੂੰ ਡਾਕ ਲੈਣ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਹਰਕਾਰੇ ਨਾਲ਼ ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ ਜਾ ਗਲਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਘਰ, ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਚੌਂਕ, ਛੱਜੂ ਮਿਸਰ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ। ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਤਾਂ ਪਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ।

ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ 7 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਪੰਡਤ ਵਿਤਸਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜੀ ਕੋਲ਼ :

ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਠਾਹਰ ਸੀ, ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਉੱਥੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਕੋਲ਼ ਲੈ ਗਿਆ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਅੱਜ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਰਾਮ ਰੱਖਾ ਮੱਲ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਹੀ ਰੱਖ, ਭਲਕੇ ਤੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਾ ਦਿਆਂਗਾ।” ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਜੀ, ਸਮਾਨ ਕਿਹਾ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਾਂ, ਬੇ-ਸਰੋ-ਸਾਮਾਨ।” ਉਹਨਾਂ ਦੋ ਰੁਪਏਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਛੇ-ਸੱਤ ਆਨੇ ਹੀ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਹੱਛਾ, ਭਲਕੇ ਸਵੇਰੇ ਆ ਜਾਈਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੱਪੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਾਵਾਂਗਾ, ਫੇਰ ਪਰਸੋਂ ਤੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈਂ।”

ਧਰਵਾਸ :

ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਪਿਆ, ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਜਮਾਤੀ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ। ਉਹ ਹੁਣ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਬੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੌਸਲਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਉੱਤੇ ਚੋਭ ਭਰਿਆ ਮਖੌਲ :

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ, ਸਵਾ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, ‘ਕੰਗ’। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਪਿੰਡ ਹੈ ਚੌਧਰੀ ਚਾਣਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਰਾਵੀ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਹੈ ਪਿੰਡ ਵਧਾਈ ਚੀਮਾ।

ਵਧਾਈ ਚੀਮੇ ਦਾ ਇੱਕ ਲੜਕਾ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤਸੀਲੇ ਗਿਆ। ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤਸੀਲੇ ਮੈਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਚੰਗੇ ਸੌਖੇ ਘਰ ਦਾ ਸੀ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭੀ ਉਸ ਦੀ ਰਤਾ ਸਾਂਝ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਕਦੋਂ ਚੱਲਣਾ ਹੈ, ਲਾਹੌਰ?” ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਕਿਉਂ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈਂ?” ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਂ ਵੀ ਬੀ.ਏ. ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਹੈ।” ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਨੱਕ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਵੇਖੋ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੀ। ਤੂੰ ਦਸ ਸਾਲ ਇੱਕ ਕੋਟ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਨੇ ਹਨ ਤੇ ਓਥੇ ਲੜਕੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦਸ-ਦਸ ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਜਾਤ ਦੀ ਕੋਹੜ ਕਿਰਲੀ ਤੇ ਸ਼ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋਫੇ।”

ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਆਖੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਰਤਾ ਚੋਭ ਜਿਹੀ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸਿਰਫ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਕੋਟ ਪਾਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।”

ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੜਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਫੇਰ ਗਏ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚੁੱਕਿ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਪਾਣੀ। ਜੋ ਹਉਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਇਹ ਕਈ ਹੋਰ ਲੜਕੇ ਭੀ ਵਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ-ਧਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਰਸਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ :

ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਸਿਰਫ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਠੀਕ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ‘ਦਾਖਲ ਹੋਣ’ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਏ : ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿਸਾਬ-ਏ, ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ।

ਸਿਹਤ ਵੱਲ ਦਿਲਚਸਪੀ :

ਕਾਲਜ ਨੇ ਬਰੈਡਲਾ ਹਾਲ ਦੇ ਕੋਲ ਦੋ ਕੋਠੀਆਂ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਥਰਡ-ਈਯਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰਹਾਇਸ਼ ਵਾਸਤੇ। ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਲੜਕੇ ਇੱਕੋ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰਹੇ-ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ।

ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਸਾਂ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖਾਸ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਲਾਲਾ ਗੁਲਬਹਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਚ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਸੋਨੇ ਉੱਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਿਡਲ ਤੱਕ ਮੈਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੱਦ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਝੂਆ ਜਿਹਾ। ਪਰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਪਸਰੂਰ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਰਜਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਦੌੜਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਡੰਡ ਕੱਢਣੇ ਮੇਰਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਹਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੈਰੇਲਲ-ਬਾਰ ਉੱਤੇ ਹੁਲਾਰੇ ਨਾਲ ਡੰਡ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੌਢੇ ਪਹਿਰ ਡੁਟਬਾਲ ਵੀ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਸੀਨੀਅਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਕੇ ਮੇਰਾ ਕੱਦ ਲੰਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੀ ਪਿੱਦੀ, ਤੇ ਕੀ ਪਿੱਦੀ ਦਾ ਸ਼ੋਰਬਾ। ਮੈਂ ਭਲਵਾਨ ਤਾਂ ਨਾ ਬਣਿਆ ਪਰ ਢਾਂਗੇ ਨਾਲ ਬਤਾਉਂ ਲਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਭੀ ਨਾ ਰਿਹਾ।

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. 'ਆਪਬੀਤੀਆਂ' ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 'ਧੂੜ ਭਰੇ ਰਾਹ' ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਕਿਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ?
2. ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ ?
3. 'ਉਕਲੈਦਸ' ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ?
4. ਪਸਰੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਵੱਸੋਂ ਕੱਕੇਜ਼ਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
5. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਬਾਠਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
6. ਪੰਡਤ ਵਿਤਸਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
7. _____ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਹਾਈ ਸਕੂਲ _____ ਆ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਰਜ਼ਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈ ਗਿਆ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ?
 - (1) ਉਸ ਦੇ ਗਾਏ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ
 - (2) ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸੁਣਾਏ ਪਹਾੜੇ ਸੁਣ ਕੇ
 - (3) ਉਸ ਦਾ ਨਾਚ ਵੇਖ ਕੇ
 - (4) ਉਸ ਦੇ ਚੁਟਕਲੇ ਸੁਣ ਕੇ
10. ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਖਾਣ ਹੈ - ਚੋਰੀ, ਯਾਰੀ, ਚਾਕਰੀ _____ .
 - (1) ਬਾਝ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਹੀਂ
 - (2) ਬਾਝ ਵਸੀਲੇ ਨਾਹੀਂ
 - (3) ਬਾਝ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਹੀਂ
 - (4) ਬਾਝ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਹੀਂ

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ 'ਧੂੜ ਭਰੇ ਰਾਹ' ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ।
3. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ? ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ?
4. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਿੱਥੋਂ-ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।
5. 'ਧੂੜ ਭਰੇ ਰਾਹ' ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ‘ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ’ (1895-1977)

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ
ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਾਲਣੀ
ਜਨਮ-ਅਸਥਾਨ	: ਸਿਆਲਕੋਟ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)
ਵਿੱਦਿਆ	: ਬੀ.ਐੱਸ-ਸੀ., ਸਿਵਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ।
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਰੇਲਵੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਪਰੰਤ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਮੁੱਖ ਰੁਝਾਨ ਰਿਹਾ। ‘ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ’ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ’ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜ ਗਿਆ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਵਲ, ਇਕਾਂਗੀ, ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇੱਕ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਵਾਰਤਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਕੁਦਰਤੀ ਮਜ਼੍ਹਬ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਿਵਾਲਾ, ਇੱਕ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਸੁਪਨੇ, ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਦਰ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਲੰਮੀ ਉਮਰ, ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ, ਸਾਵੀਂ ਪੱਧਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸੁਖਾਵੀਂ ਸੁਥਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸਾਡੇ ਵਾਰਸ, ਭਖਦੀ ਜੀਵਨ ਚੰਗਿਆਈ, ਸਵੈ-ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਲਗਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਸ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ, ਚੰਗੇਰੀ ਦੁਨੀਆ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਡਾਟ, ਨਵੀਂ ਤਕੜੀ ਦੁਨੀਆ, ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਖੱਡੀ।

ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਲਤਿਕਾ, ਪ੍ਰੀਤਮਣੀ, ਪ੍ਰੀਤਮੁਕਟ, ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ, ਕੋਧਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਸਾਡੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ।

ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅਨੋਖੇ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ, ਨਾਗ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਜਾਦੂ, ਵੀਣਾ ਵਿਨੋਦ, ਭਾਬੀ ਮੈਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅਸਮਾਨੀ ਮਹਾਂ ਨਦੀ, ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਰਸ ਹੈ, ਸ਼ਬਨਮ, ਮੇਰੀ ਗੁਲਬਦਨ, ਰੰਗ ਸਹਿਕਦਾ ਦਿਲ, ਇਸ਼ਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਡੀ ਰਚਿਆ।

ਨਾਵਲ : ਅਣਵਿਆਹੀ ਮਾਂ, ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ : ਦੁਨੀਆ ਇੱਕ ਮਹੱਲ ਹੈ।

ਅਨੁਵਾਦ : ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਚਾਨਣ (ਐਡਵਿਨ ਆਰਨਲਡ), ਸੁਪਨੇ (ਆਲਵ ਸਰੀਨਰ), ਮਾਂ (ਗੋਰਕੀ), ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ (ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ), ਮੋਲੀਅਰ ਦੇ ਦੋ ਨਾਟਕ।

ਮੇਰੇ ਝਰੋਖੇ 'ਚੋਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ, ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ-1, ਮੰਜ਼ਲ ਦਿਸ ਪਈ-2 ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ-3, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਠ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ‘ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ’-1 (ਸੰਨ 1895-1924)* ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਠ ਤੋਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪਤਾ

* ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ-1 ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1974

ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਢੁਕਵੀਆਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

‘ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ’ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਟੂਕ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ :

“ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।.... ਮੇਰੇ ਵਾਹ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸਧਾਰਨ ਚੰਗੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅਉਗਣ-ਰੁਚੀਆਂ ਘਟਾਈਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ।.... ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ, ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।”

ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੇਲ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬਰਫ ਪੈਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਓੜਕ ਇੱਕ ਥਾਂ ਰੇਲ-ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਬਰਫ ਦੀ ਇੱਕ ਚਟਾਨ ਢਹਿ ਹੀ ਪਈ। ਸਾਥੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਕੁਝ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਾਡੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਰਾਹ ਬਦਲ ਕੇ ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ, ਮਿਊਨਿਕ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ।

ਉਦੋਂ ਐਡੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰਾਹਦਾਰੀ-ਪੱਤਰ (ਵੀਜ਼ਾ) ਲੈਣੇ ਏਡੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਫ਼ਰੀ ਏਜੰਟ ਆਪੇ ਹੀ ਰਾਹਦਾਰੀ-ਪੱਤਰ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਆਫ਼ਤ ਆਈ ਨਾ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਹਦਾਰੀ-ਪੱਤਰ ਲੈਣੇ ਏਡੇ ਵੀ ਸੁਖਾਲੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਕਦੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ ਹੋਵੇ! ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪੱਤਰ-ਪਰਮਾਣ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਸਮਾਨ ਫੋਲਣਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਕਿਆਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੁਆਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਓਦੋਂ ਹੀ ਆਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਲਫਜ਼ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ਟਾਮ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਤਬਾਰੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਜਾਂ ਰਾਹਦਾਰੀ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਪਰ ਹਫ਼ਤੇ-ਦੂਹ ਹਫ਼ਤੀ ਪੁਲਿਸੀ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ੱਕੀ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੀ ਬੇਅਰਾਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚੁੜਿੱਤਣ ਦੇਣ ਲਈ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰਿਆ ਸਫ਼ਰ ਬੜਾ ਹੀ ਸਫਲ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਦੋ ਦਿਨ ਪਛੜ ਕੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਏਥੇ ਐਲਿਜ਼ੀ ਦੀ ਤਾਰ ਮੇਰੀ ਸੁੱਖ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬਰਫ ਨਾਲ ਟਕਰਾਈ ਗੱਡੀ ਦਾ ਹਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹਾਦਸਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਸੀ। ਪਰ ਪਰਦੇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ ਦਾ ਨਿੱਘ ਆ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਲੰਮੀ ਸਾਰੀ ਤਾਰ ਐਲਿਜ਼ੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਜਿਹਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ।

ਪਾਟਸਡੈਮ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਐੱਮ.ਐੱਨ.ਰਾਏ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਢੂੰਡ ਕੇ ਮਿਲਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲੱਭ ਹੀ ਲਿਆ ਪਰ ਜੇਡਾ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਓਡੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪੇ ਨਾ। ਉਹਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਰਵੱਈਆ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵੱਲ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਰ ਅਹੁਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਪਿਛਾਹ-ਖਿੱਚੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ। ਏਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਿਤਾਬ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸੀ, “ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ” (Fallacies of Gandhi)

ਮਿਸਟਰ ਰਾਏ ਨਾਲ ਭੁਗਤ ਕੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖਿਆ। ਬੜਾ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਝੀਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੜਾ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਾ—ਸਵਿਸ ਹੋਟਲਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਹੋਟਲ-ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੱਚ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੋਹਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਏਨਾ ਖਰਚ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਂਕ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿੰਨਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲਈ। ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਵੇ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਿਸ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਠਰਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਕ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ। ਹਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚੇਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਕ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਰਗਾਹ ਹੈ ਏਸ ਲਈ ਇਹਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਉੱਤੇ ਇਹਦੀ ਸ਼ਹਰਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਧੱਬਾ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਮੇਰਾ ਉਦੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਯੂਰਪ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਮੁਲਕ ਹੈ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿੱਚ ਕਈ ਆਤਮਿਕ ਗੁਣ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਤੋਂ ਕੁਝ ਫ਼ਾਸਲੇ ਉੱਤੇ ਸੇਂਟ ਮੋਰਿਟਜ਼, ਏਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਿਆਲੇ ਦੀ ਸੈਰਗਾਹ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਏਥੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਲ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਬਰਫ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਇੰਚ ਵੀ ਬਰਫ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵੀ ਚਿੱਟੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੋ ਦਿਨ ਦੇ ਪਛੜੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਖਵੀਂ ਕਰਾਈ ਥਾਂ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਪਹਿਲਾ ਅਸਰ ਤਾਂ ਇਹੋ—ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਕਸੂਰ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਥਿੜਕ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪ ਜੋੜ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੋਟਲ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਲੈ ਦਿੱਤੀ। ਏਸ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਤਾਅਸਬ ਬੜਾ ਘੱਟ ਹੈ। ਏਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਚੋਖਾ ਨਿਰਭਰ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਭ-ਇੱਛਾ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਸਵਿਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁੱਭ-ਇੱਛਾ ਤੇ ਸੇਵਾ, ਹਰ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਯਾਤਰੂ ਖਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕਾਸ਼ ! ਕਦੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਭ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ਼ ਲੁਕਿਆ ਸੰਬੰਧ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇ। ਸਵਿਸ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭੇਤ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁੱਭ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੇਂਟ ਮੋਰਿਟਜ਼ ਕਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਸੀ ? ਮੈਂ ਬੜੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਹਾਂ—ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਹੈ ਪਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਲੋਂ ਸੋਹਣਾ ਨਹੀਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਾਂ—ਪਰ ਹੋ ਵੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਫ਼ੀਸ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬੜੇ ਔਖੇ ਸੁਆਲ਼ ਬਣੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੇਖਣ, ਜਾਣਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਿੱਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਚੱਕਰ ਪਾਏ, ਤੇ ਮੈਂ ਏਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਇਹ ਸਿੱਕ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੈ ਜਾਏਗੀ, ਮੈਂ ਆਸ ਕੀਤੀ।

ਪਰ ਜਿਸ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਮੈਨੂੰ ਰਹਾਇਸ਼ ਮਿਲੀ ਸੀ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕਿਸੇ ਸੋਹਣੀ ਵਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੋਹਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮੇਰੀ ਘਰ-ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਕੋਟ ਭਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਂਦਾ, ਮੈਂ ਚਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪੀਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਠੰਢ ਬਹੁਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਤੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਮਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਚੰਦ੍ਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਦੇਰ ਲੱਗੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਠੰਢ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਉਹਨੂੰ ਹੋਈ ਨਹੀਂ।

ਉਸ ਨੇ ਰਾਤ ਖਾਣਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੱਸੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਰਾਤੀਂ ਉਹਦਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਨ, ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਤੇਗੁੰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮਾਨ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਘਰ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਏਡਾ ਸਾਫ਼, ਏਡਾ ਸਜਿਆ ਲੁੜੀਦੇ ਹਰ ਸਮਾਨ ਨਾਲ਼ ਏਡਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਏਨੀ ਵਧੀਆ-ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਅਮੀਰ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਦਾ ਘਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੈਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਘਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਉਹਦੇ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ।

ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸਵਿਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਏਡਾ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਜਦੋਂ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਕੋਈ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਏਸ਼ਿਆਈ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਥੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟ ਗਰੀਬੀ ਦਿਸੀ। ਏਉਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗਰੀਬ ਮਨੁੱਖ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੜਿਆ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਦਿਸਿਆ। ਕੋਈ ਕੰਗਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਮੇਰੇ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਈ। ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਗਰੀਬੀ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ ਪਈ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸਵਿਸ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਮੇਰੀ ਕਰਦੀ, ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਬਕਾਵਟ ਠੰਢੇ ਚੰਦ੍ਰ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲ਼ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ।

“ਬੜੇ ਮਹਿਮਾਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ.....” ਤੇ ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ।

“ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਏਸੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਜਾਵਾਂਗਾ।”

“ਪਰ ਉਹ ਉੱਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ....” ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਫੇਰ ਉਹ ਰੁਕ ਗਈ।

“ਓਢੋਂ ਚੰਗੇਰੀ ਕਿਹੜੀ ਕਿਸਮਤ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ?” ਮੈਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਬੁੱਝ ਲਿਆ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਬੀਬੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਨਾਂ ਮੈਂ ਏਥੇ ਪਰੋ ਕੇ ਰੱਖਾਂਗੀ—ਤੁਸਾਂ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਨਵੀਂ ਭਾਗ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।”

“ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ?” ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਹਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ—ਇਹ ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲੀ ਸਾਂ—ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ—ਕਿਉਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਲੱਭਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ?”

ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਤਸੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਖਿਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਮਨ ਆਇਆ ਸੀ, ਜੇ ਉਹਦੇ ਗਲ਼ ਮੈਂ ਬਾਹਾਂ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਣਾ।

ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ, ‘ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ਼ ਮੇਲ਼ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ’। ਅੱਗੇ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਮਹਿਮਾਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਖ਼ਾਵਤ ਨਾਲ਼ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਦੀ ਮਨੁੱਖ-ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਅਮਿੱਟ ਹੈ; ਕਿਸੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦਰ ਰਤਾ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਉੱਡ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਫੜਫੜਾਈ ਨਹੀਂ—ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਦੀ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਫੜਫੜਾਹਟ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਫੜਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸੇਵਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਸਖ਼ਾਵਤ ਦੱਸਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲ ਦੇ ਅਣਮੀਟੇ ਦਰਾਂ ‘ਚੋਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹ ਉੱਤੇ ਝਾਕ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਐਉਂ ਕੋਈ ਝਾਕੇ, ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਹੋਰ ਦੀ ਹੋਰ ਦਿਸਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਰਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਉਹਦੇ ਕੋਲ਼ੋਂ ਬਿੱਲ ਮੰਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਝਾਕੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਲੇਰ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਜੇ ਇੱਕ ਬੇਨਤੀ ਮੇਰੀ ਮੰਨ ਸਕੇ?”

“ਐਡੀ ਮਿੱਠੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਮੋੜ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?”

“ਬੱਸ, ਇਹੋ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨਾ ਸਮਝੋ, ਮੈਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਕੀਮਤ ਦੇ ਕੇ ਮਹਿਮਾਨੀ ਲੈਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਨਹੀਂ ਸਓ ਆਏ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਓ, ਮੇਰੀ ਬੇਰੰਗ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰਾਂਗਲੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਣ ਆਏ ਸਓ—ਤੁਹਾਡੀ ਏਸ ਦਾਤ ਲਈ ਕੋਈ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ” ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਿਆ।

“ਤੁਹਾਡੀ ਮੰਗ ਮੈਥੋਂ ਮੋੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮੰਨਿਆਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬੇਅਰਾਮੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਹਾਰ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੈ—ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਸਖ਼ਾਵਤ ਦੀ ਕਦਰ ਦਾ ਮੌਕਾ ਫੇਰ ਕਦੇ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਪਰ.....”, ਇੱਕ ਪਲ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਆਖਿਆ, ਆਓ, ਦੋਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈਏ।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਾਂਗੀ।”

“ਮੈਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਲਈ ਅੱਜ ਜਾਣਾ ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦਾ ਬਿੱਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ੋਂ ਲੈ ਲਵੋ—ਤੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਮਹਿਮਾਨ ਨਹੀਂ—ਉਹੀ ਕੁਝ ਹਾਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ।”

ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਖਿੜ ਗਿਆ, “ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਜਾਓਗੇ?” ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ—“ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਕੋਲ਼ੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੇ—ਇੱਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਰਹਿਣਗੇ—ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ—ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਗੇ—ਓ ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ!”

ਤੇ ਜਿਸ ਗੱਲੇ ਉਸ ਰਾਤ ਉਹਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕਰ ਲਈ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਆਫ਼ਤ-ਮੁਸੀਬਤ। ਤੁਅੱਸਬ-ਕੱਟੜਪੁਣਾ, ਪੱਖ-ਪਾਤ ਕਰਨਾ। ਸਖ਼ਾਵਤ-ਉਦਾਰਤਾ। ਮੁਲਤਵੀ-ਅਟਕਾਇਆ ਹੋਇਆ, ਅੱਗੇ ਪਾਉਣਾ।

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. 'ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੇਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ', 'ਆਪਬੀਤੀਆਂ' ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ?
2. ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਤਾਰ ਮਿਲੀ ?
3. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਮੁਲਕ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ?
4. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਵਿਸ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
5. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਉੱਤੇ ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
6. ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਵੇ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
7. ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਤੋਂ ਕੁਝ ਫ਼ਾਸਲੇ ਉੱਤੇ _____ ਏਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਿਆਲੇ ਦੀ ਸੈਰਗਾਹ ਹੈ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੇਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ _____ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਸਮਾਨ ਫੌਲਣਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ _____।
 - (i) ਆਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 - (ii) ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 - (iii) ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 - (iv) ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
10. ਲੇਖਕ ਨੇ ਐੱਮ. ਐੱਨ. ਰਾਏ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ —
 - (i) ਰਾਏ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।
 - (ii) ਉਹ ਲੇਖਕ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ।
 - (iii) ਰਾਏ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।
 - (iv) ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬ ਲੈਣੀ ਸੀ।

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਵਿਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ?
2. ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਵਿਸ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦਾ, ਉਹਦੇ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਬਣ ਗਿਆ ?
3. ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਉਹ ਹਰ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।
4. ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਬੜੀਆਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ 'ਤੇ ਕੀ ਝਾਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ?
5. ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੁਆਦ ਕਦੋਂ ਆਵੇਗਾ ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।

ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

(1908-1986)

ਪਿਤਾ	: ਸ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਜੀਰਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ। ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ : ਬੋਦਲਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।
ਵਿਦਿਆ	: ਐੱਮ.ਐੱਸ-ਸੀ., ਡੀ.ਐੱਸ-ਸੀ.
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਆਈ.ਸੀ. ਐੱਸ. ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਉਪਕੁਲਪਤੀ ਵੀ ਰਹੇ।

ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਕਲਾ-ਪਾਰਖੂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸਨ। ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ', 'ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ', 'ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ' ਅਤੇ 'ਕਾਂਗੜਾ' ਹਨ। *ਆਪ ਬੀਤੀ' ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ 'ਤਖ਼ਤ ਜਾਂ ਤਖ਼ਤਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਕਾਂਡ ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਤਖ਼ਤ ਜਾਂ ਤਖ਼ਤਾ' ਵਿੱਚ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਆਈ.ਸੀ. ਐੱਸ. ਦੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਝਾਤ ਬੜੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

* ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਆਪ-ਬੀਤੀ, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1983

ਤਖ਼ਤ ਜਾਂ ਤਖ਼ਤਾ

ਜੂਨ, ਸੰਨ 1930 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਐੱਮ.ਐੱਸ-ਸੀ. ਆਨਰਜ਼ (ਬੈਟਨੀ) ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਬੀਸਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਾਹੀਆਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦਸੂਹਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਛੰਡ, ਸਿਆਹ ਵੇਈਂ ਤੇ ਸਫੈਦ ਬੇਈਂ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਖਤਾਨਾਂ, ਛੱਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਖੋਜੀਆਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਘੋਸ਼ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਉਹ ਐਨੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਲਰ-ਬਲਾਈਂਡ ਸਨ ਤੇ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨੀਲੀਆਂ-ਹਰੀਆਂ ਕਾਹੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਡ ਮੈਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਸੀ।

ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿੱਚ ਨਤੀਜਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਕੇਸ਼ਪ. ਜੇ.ਬੀ.ਸੇਨ, ਐੱਮ.ਐੱਲ. ਘੋਸ਼ ਤੇ ਜੌਰਜ ਮਥਾਈ ਤੋਂ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸਫੇ ਦੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡੱਨੀਕਲਿਫ ਪਾਸ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ 21 ਜਨਵਰੀ, 1931 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਤੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਰੋਲ ਔਫ ਆਨਰ 'ਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕੀਤੇ।

ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਕੁਝ ਸੁੱਝਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਰਿਸੈਸ਼ਨ ਸੀ ਤੇ ਕਣਕ ਡੇਢ ਰੁਪਏ ਮਣ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਕਣਕ ਸਸਤੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ-ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਭੱਠਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਫ਼ਸਲ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਠਨਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਛੱਡ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਿਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਾਲਤੂ ਅੰਨ ਲੋਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਬੜੇ ਮੱਲ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਓਪਰੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਰਿਸੈਸ਼ਨ ਦਾ ਸਨਅਤਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਤੇ ਨੌਕਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ।

ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚਿਆ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰੀ ਹੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਏ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਬੈਟਨੀ-ਜੁਆਲੋਜੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹਮੀਦ ਤੇ ਬਿਜ਼ ਲਾਲ ਸੇਠੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹਾਲੇ ਤਾਈਂ ਭੀ ਯਾਦ ਹਨ। ਹਮੀਦ ਦੌੜਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਵਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੇਠੀ ਹਾਕੀ ਦਾ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੱਕ ਬੈਟਨੀ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਪਈ ਹੈ। ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਲਗਾ ਕੇ ਅਰਜ਼ੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਫੇਰ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲੀ। ਸ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬੈਟਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵਧੀਆ ਸੂਟ ਪਾ ਕੇ, ਨਵੀਂ ਟਾਈ ਲਾ ਕੇ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ। ਮੇਰੀ ਵਿਰਲੀ ਜਿਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹੋ?' ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ,' ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਬੈਟਨੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਹੈ, ਨਾਕਿ ਗਿਆਨੀ ਦੀ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਘਿਰਨਾ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਲ ਤੇ ਇਲਮ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ 1925 ਈਸਵੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਾਕਿਆ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਪੈਂਫਲਿਟ ਵੇਖੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਜਨਰਲ ਨੌਲਿਜ ਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਭ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹਿਲੇ ਨੌਂ-ਦਸਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ, ਉਹ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਲਈ ਵਲਾਇਤ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੇਸ ਪਰਤ ਕੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤੇ ਜੱਦੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਸਕੂਲ-ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਲਫਟੈਣ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੜੇ ਕਾਮਯਾਬ ਅਫਸਰ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ, ਸਿਆਣਪ, ਟੈਂਕਟ ਤੇ ਹਿਕਮਤ-ਅਮਲੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਜੱਦੀ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ। ਰਿਸੈਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਮਲੂਮ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇ ਟੋਏ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਟੱਪਣਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ.....। ਇਸ ਚੈਲਿੰਜ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।

ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖ ਕੇ ਦਾਖਲੇ ਦਾ ਫਾਰਮ ਮੰਗਵਾਇਆ। ਫਾਰਮ ਭਰ ਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਫਾਰਮ ਭਰ ਕੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਗਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਡੀ.ਸੀ., ਐੱਨ.ਸੀ. ਥਾਖਲੇ ਭਰਵਾਈ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਾਰੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਭਰਵਾਈ ਪੁੱਜਾ।

ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਪੁਰਨੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਕੋਲ ਹੈ ਤੇ ਏਥੇ ਇੱਕ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਬੰਗਲਾ ਹੈ ਜੋ ਡੀ.ਸੀ. ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਥਾਖਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਫਾਰਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਆਦਮੀ ਸੀ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ।

ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਫਾਰਗ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸੱਤ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਆਖਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ ਡੀ. ਦੇ ਓਵਰਸੀਅਰ ਨਾਲ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਰੋਟੀ ਖੁਆਈ ਤੇ ਸੌਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮੰਜੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੇਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਹਾਲੀ ਤਾਈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਾਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 50 ਰੁਪਏ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਫੀਸ ਭੇਜਣੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਤਾਂ ਧੋਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਆਖਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਫਾਈਨੈਂਸ ਮਨਿਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕਲਰਕ ਸੀ, ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਦਾਖਲਾ ਤਾਰ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੈਸੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇਹ ਔਕੜ ਦੂਰ ਹੋਈ।

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪਹਿਲੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ 'ਤੇ ਬੜਾ ਤੰਗ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸੁੱਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਮੈਂ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਦੋ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਗਜ਼ ਸਿੰਘ ਪੁਰ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੀ ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਛੇ ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ ਤੀਹ ਮੁਰੱਬੇ, ਮਿੰਟਗੁਮਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਆਮਦਨੀ 'ਚੋਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ 'ਤੇ ਖ਼ਰੀਦੇ ਸਨ। ਏਥੇ ਮੁਰੱਬਾ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਏਕੜਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਲ ਪੱਚੀ ਸੌ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਰਿਸ਼ੈਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਤਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਮਿਆਂ ਖ਼ਾਤਰ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਛੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਇੱਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ ਤੇ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਕੱਚਾ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਅਬਾਦੀ ਕਰਕੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਰਸਦ ਵੀ ਗਜ਼ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਦੇ ਮਾਰਵਾੜੀ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜੀਅ-ਚਾਹਿਆ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕਾਮੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਨ ਜੋ ਚੱਕ 51/12 ਐਲ. ਤਹਿਸੀਲ ਚੀਚਾਵਤਨੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਿੰਟਗੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਥੇ ਘੱਲੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇੱਕ ਪਾਣੀ ਦੀ ਡਿੱਗੀ ਸੀ। ਏਥੇ ਕੋਈ ਦਰਖ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਖਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਰਿੰਡਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹੀ ਏਥੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਖਾਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਮੈਂ ਇੱਕ ਛੱਪਰ ਛਤਾਇਆ। ਉਹਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਢਿੱਲੀ ਜਿਹੀ ਮੁੰਜ ਦੀ ਮੰਜੀ ਰੱਖ ਲਈ। ਉਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੋਟਾ ਖੱਦਰ ਤੇ ਗਿਲਾਫ਼ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਗੋਲ ਤਕੀਆ ਢੋ ਲਾਉਣ ਲਈ ਰੱਖਿਆ। ਏਸ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਤਪ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਦੁੱਧ ਪੀ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਇੱਕ ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਉੱਠਦਾ ਤੇ ਦਹੀਂ ਤੇ ਮਾਂਹਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਨਾਲ ਦੋ ਫੁਲਕੇ ਖਾਂਦਾ। ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਅਰਾਮ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਦੋ ਵਜੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਛੇ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਖਾਲੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਸੈਰ ਕਰਦਾ। ਨਹਿਰ ਦੀ ਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਖਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਮੱਛੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕਾਂਵਾਂ ਤੇ ਇੱਲਾਂ ਦਾ ਖਾਜਾ ਬਣਦੀਆਂ।

ਜਦ ਮੈਂ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਗਜ਼ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸੁਣਨ ਆਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਪੜਾਸੀ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਵਾਂਗ ਚੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਹਰ ਘਰ 'ਚੋਂ ਦੁੱਧ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਰਾ ਪੀ ਤਾਂ ਸਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਚਦਾ-ਖੁਚਦਾ ਕਾੜੂ ਕੇ ਖੋਆ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਏਸ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਹਨੇਰ- ਗਰਦੀ ਫੈਲਦੀ ਹੈ।

ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੈਸ਼ਲ ਗੱਡੀ ਗਜ਼ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਪਹੁੰਚੀ। ਬਾਗੜੀਆਂ ਨੇ ਲਾਲ ਪੱਗਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਾਸੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ, 'ਅੰਨ ਦਾਤਾ, ਘਣੇ ਸ਼ਿਮਾ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜ਼ਾਦ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਉਡਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਸਾਡੇ ਪੈਸੇ ਮੋੜ ਜਾ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੁਰੱਬੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੇ' ਇਸ ਕੈਨਾਲ-ਕਾਲੋਨੀ ਦਾ ਮੁੰਡਾਸਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ

ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਸੇਠੀ ਸੀ। ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਦਿਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਰਿਆਇਤ ਦੇਣੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਹੁੱਲੜਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਅਕਲ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਸਮਝਾਈ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਰਮੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਘਮੰਡ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਕਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਮਲੇ-ਫੈਲੇ ਦਾ ਟਿੱਡੀ-ਦਲ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ 11 ਤੋਂ 26 ਜਨਵਰੀ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਹਾਊਸ, ਦਿੱਲੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਾਨ ਜੋ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਮੈਟਕਾਫ਼ ਦਾ ਜਾਤੀ ਮਕਾਨ ਸੀ ਤੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੂੰ ਦੇ ਗਿਆ।

ਖ਼ੈਬਰ ਪਾਸ ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਇੱਕ ਮੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਕੋਠੀ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਲਰਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ 'ਦੋਸਤ' ਨਰਜਨ ਸਿੰਘ ਬੈਸ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ ਮੰਜੇ ਡੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਮੰਜੀ ਦੀ ਮੰਜੀ ਡਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਕਲਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਾਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਜਦ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਣਾ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਪੰਡਤ ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਵਾਜ ਮਾਰਨੀ, "ਪੰਡਤ ਜੀ!" ਉਸ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ, "ਹਾਂ ਜੀ"। ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਹਿਣਾ, "ਮੂੰਹ ਢਕ ਲਓ ਮੈਂ ਉੱਠਣਾ ਹੈ," ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਖਿੜ-ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਣਾ।

ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜਨਵਰੀ 1931 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਮੇਰਾ ਉੱਨ੍ਹੀਵਾਂ ਨੰਬਰ ਆਇਆ, 173 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਬੈਂਟਨੀ ਜੁਆਲੌਜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਉਮੀਦ ਸੀ, ਘੱਟ ਨੰਬਰ ਆਏ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੌਲਿਟਿਕਸ, ਤਵਾਰੀਖ਼ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੰਬਰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਿਆਰੀ ਵੀ ਕੁਝ ਘੱਟ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ, 1932 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਜਦ ਟਰੰਕ ਚੁਕਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹਰਨਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦੀ ਲੰਘ ਗਈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹ ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ"। ਮੇਰਾ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਵਾਂ ਨੰਬਰ ਸੀ ਤੇ ਨੌਂ ਆਦਮੀ ਲੈਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਜਦ ਤੱਕ ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਰਨਾਂ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਚੁਭਦੀ ਰਹੀ। ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਹ ਨਾਮਾਕੂਲ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ!

ਜਦ ਮੈਂ ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ 1932 ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਖ਼ੈਬਰ ਪਾਸ ਕੋਠੀ ਮਨਹੂਸ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਠਾਹਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਹਾਊਸ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਓਥੇ ਮੈਂ ਗਲ਼ੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਿਹੀ ਕੋਠੀ ਵੇਖੀ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਪਰਦੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਲਾਲਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਤੇ 50 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਕਿਰਾਇਆ ਮੰਗਿਆ। ਮੈਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ 10 ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਿਸਤਰਾ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਓਥੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਸਾਡਾ ਮੁੱਕਰ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ਗੀ ਰੁਪਏ ਵੀ ਮਾਰ ਲਏ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਰੰਜ ਹੋਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਪਤਲੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲ਼ੇ ਦੇ ਦਸ ਰੁਪਏ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦੋ ਸੌ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਕਮੀਨੀ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਿਆ।

ਸੰਨ 1946 ਵਿੱਚ ਜਦ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਮਕਾਨ ਦੀ ਭਾਲ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਸੰਨ 1932 ਦੀ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਬੇਵੱਸੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਐਸਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਡਿਕ ਵਿਲਿੰਗਟਨ ਪੋਟਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲੰਡਨ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਲਾਰਡ ਮੇਅਰ ਬਣਿਆ। ਮੈਂ ਉਹ ਕੋਠੀ ਲੱਭ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਨੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਭ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਡੀ.ਸੀ. ਦੀ ਕੋਠੀ 17, ਰਾਜਪੁਰ ਰੋਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਅੰਦਰ ਆਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਲਾਲਾ ਜੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਨਵਰੀ, 1932 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਠੀ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਸੀ।"

“ਹਾਂ ਜੀ।”

“ਉਸ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ 10 ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ਗੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

ਲਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਫੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਰੰਗ ਆਏ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜਾਏ ਪਰ ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।” ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਤੋਤੇ ਉੱਡ ਗਏ ਤੇ ਘਬਰਾ ਗਏ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ 200 ਰੁਪਏ ਮਹਿਰੋਲੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਈ ਚੰਦਾ ਦੇ ਦਿਓ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਨ 1932 ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਚੰਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਖ਼ਲਾਸੀ ਕਰਾਈ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਫੇਰ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਏਸ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸਖ਼ਤ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋਵੇ। ਤਕਰੀਬਨ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਪਰਚੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਈਵਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਕਠਨਾਈ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਫਨਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਹਾਊਸ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਚੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਯਾ ਖ਼ੁਦਾ! ਮੁਝੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਮੇਂ ਨਾ ਡਾਲ।”

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਹਿਕਮਤੇ-ਅਮਲੀ-ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ, ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ। ਖਾਣਾ-ਖੁਰਾਕ। ਸਿਲਾ-ਫਲ। ਮੁੰਤਜ਼ਿਮ-ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਫਾਰਗ-ਵਿਹਲਾ। ਨਾਮਾਕੂਲ-ਅਣਉਚਿਤ। ਮਨਹੂਸ-ਮੰਦਭਾਗੀ। ਰਿਸ਼ੈਸ਼ਨ-ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜਾ।

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਰਚਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਨੀ ‘ਆਪਬੀਤੀ’ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਅੰਸ਼ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ‘ਆਪਬੀਤੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ?
2. ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ 1930 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ?
3. ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ?
4. ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
5. ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਦੋਸਤ ਨਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
6. 1946 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣੇ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
7. ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਬੀਸਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ _____ ‘ਤੇ ਸੀ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ _____ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਬੋਟਨੀ-ਜ਼ੁਆਲੋਜੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਐੱਮ. ਐੱਲ. ਘੋਸ਼ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ :
 - (i) ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ
 - (ii) ਉਹ ਕਲਰ-ਬਲਾਈਂਡ ਸਨ
 - (iii) ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ
 - (iv) ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

10. ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਸਾ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਯਾ ਖੁਦਾ ਮੁਝੇ _____

- (i) ਗੁਲਾਮ ਨਾ ਬਣਾ (ii) ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦੇ
(iii) ਇਮਤਿਹਾਨ ਮੇਂ ਨਾ ਡਾਲ (iv) ਭੁੱਖਾ ਨਾ ਰੱਖ।

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਈ. ਸੀ. ਐੱਸ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨਾਲ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਜੋ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
3. ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।
4. ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲੱਗਣ ਉਪਰੰਤ ਡਾ. ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਪੇਸ਼ਗੀ ਕਿਰਾਇਆ ਦੱਬਣ ਵਾਲੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ?
5. ‘ਤਖ਼ਤ ਜਾਂ ਤਖ਼ਤਾ’ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ
(1915-2014)

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ
ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਵਰਿਆਮ ਕੌਰ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਹਡਾਲੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬ)
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐੱਲ. ਐੱਲ. ਬੀ.
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਲੇਖਣ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ :

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਲ, ਦਿੱਲੀ, ਮੌਜ ਮੇਲਾ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਨਾਮਾ, ਰੰਨਾ ਵਿੱਚ ਧੰਨਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ।

ਸਨਮਾਨ :

1980-86 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਰਾਜ-ਸਭਾ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਪਦਮ-ਭੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ 1984 ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਮੌਜ ਮੇਲਾ (ਮੂਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ Truth love and little malice) ਵਿੱਚੋਂ (ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੱਧਾ) ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਧਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਲਗਾਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਧੇ ਦੀਆਂ ਕਾਰਸਤਾਨੀਆਂ, ਚੁਸਤੀਆਂ, ਮਸਤੀਆਂ, ਹੁੱਲੜਬਾਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਅ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਪੱਕਾ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਧਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ, ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਜੀਵਨ-ਭਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਈ ਪਾਲਤੂ ਕੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਦੋਸਤ ਬਦਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ‘ਸਿੰਬਾ’

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਮੈਂ ਬੇਕਾਰ ਸਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਜਾਂ ਬੈਂਕ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੈਸਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਬੋਝਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ‘ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦਾ ਸਿੱਖਸ’ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਖਰਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਖਰੜਾ ਹਾਲੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਅਲਸੇਸ਼ਨ ਕਤੂਰਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੇਰੀ ਧੀ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰਲਾ ਬੰਦਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸੌਣ-ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੌਂਦਾ ਅਤੇ ਪੋਰਚ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਹੱਗ ਦਿੰਦਾ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸਿੰਬਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਿੱਲੀ ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਅਲਸੇਸ਼ਨ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਿੰਬਾ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੋ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਧੀ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਹਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖੁਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਟੀਕੇ ਲੁਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਗ਼ਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਹੇਠਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵਾਲੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਤੂਰਾ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਰਮਨ ਸ਼ੈਫਰਡ ਕੁੱਤਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਉਹਦੀ ਵੱਖਰੀ ਮੰਜੀ ਡਾਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਏਅਰ-ਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਵੀ ਫਿੱਟ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱ-ਸੁੱ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੌਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸੇ ਹਟਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਪਾਸੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਪੰਨਵਾਦ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਬਿਸਤਰੇ ਉੱਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਾਤ ਅੱਧੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਬਿਸਤਰਾ ਉਹਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦਾ।

ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਰੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਘਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਵੀ ਰੋਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ, “ਠੀਕ ਹੈ, ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾ।” ਸਿੰਬਾ ਦਾ ਮਾਲਾ ਦੀ ਆਇਆ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ 75 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ “ਵੇ ਸ਼ਾਂਬਿਆ!” ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਂਦੀ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੱਗਣ-ਮੂਤਣ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰ ਆਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਲਾਗਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਾਹਰ ਬੈਠਾ ਉਹਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ, ਉਹ ਮਾਈ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਫੜਦਾ, ਘਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੱਜਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮੰਜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕੇ ਦੇਂਦਾ। ਮਾਈ ਰੋਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜੀ ਆਉਂਦੀ, “ਵੇ ਸ਼ਾਂਬਿਆ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਲੀਪਰ ਕਿੱਥੇ ਲੁਕੇ ਦਿੱਤੇ ਨੇ?” ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੁੰਮੀ ਹੋਈ ਜੁੱਤੀ ਲੱਭਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਸਿੰਬਾ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਿਆ-ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਹਲਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮੇਰੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੁੱਛਦੀਆਂ, “ਹਾਲੇ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ?” ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ, “ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ।” ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਗਲੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ। ਉਹਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਹੁਣੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਹਲਾ ਨਾ ਪਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੇ ਉੱਪਰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਦਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉੱਛਲਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੰਡਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਰ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਰੇਕ ਕੁੱਤੇ, ਗਾਂ ਜਾਂ ਬਲਦ ਨੂੰ ਭੌਂਕਦਾ। ਲੋਧੀ ਗਾਰਡਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਕਾਰ ਦੇ ਮਗਰ ਦੌੜਦਾ, ਰੁਕ ਕੇ ਹੱਗਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਾਰਕਿੰਗ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੱਕ ਦੌੜਦਾ ਆਉਂਦਾ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਘ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ

ਹੋਂਕਣ ਲੱਗਦਾ। ਖਰਗੋਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲੇ ਦਰਖਤ ਤੱਕ ਦੌੜਦੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਭਜਾਉਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਝਾੜਦਾ ਜਾਂ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਟਦਾ।

ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਪਿਕਨਿਕ ਲਈ ਭਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਟੋਕਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਅਗਲਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਮੌਜ ਲੱਗੀ ਰਹਿਣੀ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਲੱਗਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੰਦਾ। ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੂਰਜਕੁੰਡ ਜਾਂ ਤਿਲਪਤ ਨੇੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਛਾਲ ਹੀ ਨਾ ਮਾਰ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਗਾਂਵਾਂ ਦੇ ਵੱਗਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਜਾ ਦਿੰਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਗਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ ਛੜ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੁੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਇੱਕ ਬੱਕਰੀ ਮਰਦੀ-ਮਰਦੀ ਮਸਾਂ ਬਚੀ।

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਖਰਗੋਸ਼ਾਂ, ਹਿਰਨਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਆਖਰਕਾਰ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪਿਕਨਿਕ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ, ਉਹ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸੈਰ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਕਾਹਲ਼ਾ ਪੈਣ ਲੱਗਦਾ। ਅਸੀਂ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਪਾਨ ਲਿਆ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਖਰੀਦ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਦਾ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਈਰਖਾਲੂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਦੋ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਤੂਰੇ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਕਤੂਰਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਰਖਤ ਕੋਲ ਰੁਕਦੇ ਜਿੱਥੇ ਕਤੂਰੇ ਵੇਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਦਰਖਤ ਦੇ ਤਣੇ ਨੂੰ ਦੰਦੀਆਂ ਵੱਢਦਾ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਿੱਧਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਦੇ ਮਾਪੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਲੋਕ ਸਿੱਧਾ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਲੋਧੀ ਗਾਰਡਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਈਕਲ-ਸਵਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਚਿੱਲਾਈ, “ਸਿੱਧਾ! ਫੜ ਉਹਨੂੰ!” ਸਿੱਧਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ, ਉਹਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡੇਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੰਦ ਕੱਢ ਕੇ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਗਰੀਬ ਬੰਦੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇੰਝ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ। ਸਿੱਧਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਦੌੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫੜੇ। ਉਹ ਦੌੜਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਕਈ ਚਪੇੜਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ‘ਗੁੰਡਾ, ਬਦਮਾਸ਼’ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਵੀ ਕੱਢੀਆਂ। ਉਹਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੇੜੇਗਾ।

ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਜਾਂ ਕਸੌਲੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗਲ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਤਾਂਕਿ ਪਹਾੜੀ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਸਕੇ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕਸੌਲੀ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਬਾਂਦਰ ਅਤੇ ਲੰਗੂਰ ਬਹੁਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉੱਥੇ ਪਹਾੜੀ ਕਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਬਹੁਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛੇਵੀਂ ਸੂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਿੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸੱਤਵੀਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਵੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫਲੈਟ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਧਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਰਪਾਲ ਕੋਲ ਛੱਡਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੋਸਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਐਤਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਸੈਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵੀ

ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਿੱਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਕੈਨਿੰਗ ਲੇਨ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬੰਗਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬਾਗ ਵੀ ਸੀ। ਸਿੱਥਾ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਥੇ ਗਿਆ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਛੱਡਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤ ਆਈ। ਉਹ ਸਿੱਥਾ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਈ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਥਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਹਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਆਈ। “ਜੇ ਉਹ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਖੁਸ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਲਵੇ।” ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਉੱਥੇ ਉਸ ਤਰੀਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਥਾ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤਣਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਥਾ ਕੈਨਿੰਗ ਲੇਨ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਹੀ ਤੁਰ ਕੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰੇ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਥਾ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਥਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੁੱਢਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀਆ ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਉਦੋਂ 13 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਆਰ ਮੋਰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਮਾਲਕਣ, ਮੇਰੀ ਧੀ ਮਾਲਾ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆਏ। ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਸਿੱਥਾ ਨੂੰ ਲਗ-ਪਗ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲਿਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮਾਲਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਤਾਰ ਭੇਜੀ, “ਤੁਰੰਤ ਪਰਤੋ, ਸਿੱਥਾ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਹੈ।” ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਮਾਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਾਰ ਮਿਲੀ, “ਸਿੱਥਾ ਚੱਲ ਵੱਸਿਆ ਹੈ।”

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਥਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲਕਵਾ ਮਾਰ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਮਾਲਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਟੀਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨੇੜਲੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖਾਂ। ਅਸੀਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਦੋਸਤ ਬਦਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੁੰਦੇ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਮੁਸਤੈਦ-ਮਾਹਰ। ਮੋਤੀਆ-ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਜਿਹੜੀ ਉਮਰ ਵਧਣ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਕਵਾ-ਅਧਰੰਗ, ਤੁਰਨ-ਫਿਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿ ਜਾਣਾ।

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਤੁਹਾਡੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ‘ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੱਥਾ’ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੌਣ ਹੈ ?
2. ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਉਦੋਂ ਸਿੱਥਾ ਦੀ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਸੀ ?
3. ‘ਸਿੱਥਾ’ ਜਰਮਨ ਸ਼ੈਫਰਡ ਕੁੱਤਾ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
4. ਲੇਖਕ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਸਿੱਥਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ :

5. ਸਿੱਥਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ _____ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
6. _____ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਿੱਥਾ ਨਾਂ ਦੀ ਬਿੱਲੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।

7. ਲੇਖਕ ਦੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਬਾ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਟਦਾ _____
- (i) ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ (ii) ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ
- (iii) ਬਿੱਲੀਆਂ ਨੂੰ (iv) ਖਰਗੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਰੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ 'ਸਿੱਬਾ' ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ?
2. ਲੇਖਕ ਦੀ ਧੀ ਮਾਲਾ ਦੀ ਆਇਆ ਨਾਲ਼ ਸਿੱਬਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਦੱਸੋ ਕਿਵੇਂ ?
3. ਸਿੱਬਾ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਸਮੇਂ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ?
4. ਲੋਕ ਸਿੱਬਾ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ?
5. ਲੇਖਕ ਸਿੱਬਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦੋਸਤ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ?
6. ਸਿੱਬਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
7. “ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛੇਵੀਂ ਸੂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਿੱਬੇ ਵਿੱਚ ਸੱਤਵੀਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਵੀ ਸੀ।” ਇਹ ਕਥਨ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ

(1916 ਈ. - 2003 ਈ.)

ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪੁੰਨੀ
ਪਿਤਾ	: ਬਾਬੂ ਸ਼ਿਵ ਚੰਦ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਪਿੰਡ ਸ਼ਹਿਣਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐੱਮ.ਏ.; ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ
ਕਿੱਤਾ	: ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਬਤੌਰ ਆਰਟਿਸਟ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ 'ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ' ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ।
ਮੁੱਖਰਚਨਾਵਾਂ	: ਨਾਟਕ : 'ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ', 'ਸੈਲ ਪੱਥਰ', 'ਨਵਾਂ ਮੁੱਢ', 'ਘੁੱਗੀ', 'ਕੇਸਰੋ', 'ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ', 'ਧੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ', 'ਗਗਨ ਮੈਂ ਥਾਲ', 'ਸੁਲਤਾਨ ਰਜ਼ੀਆ', 'ਸੌਂਕਣ', 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ', 'ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ'।
ਨਾਵਲ	: 'ਕੱਕਾ ਰੇਤਾ', 'ਜੂਠੀ ਰੋਟੀ', 'ਕਾਸ਼ਨੀ ਵਿਹੜਾ'
ਇਕਾਂਗੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ	: 'ਦੋ ਪਾਸੇ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ', 'ਕੁਆਰੀ ਟੀਸੀ', 'ਪੱਤਣ ਦੀ ਬੇੜੀ', 'ਪੈਤੜੇ-ਬਾਜ਼'।
ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ	: 'ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ', 'ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ', 'ਕੋਡੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੱਪ'।
ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ	: ਪਾਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ
ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ	: 'ਛੁੱਲ੍ਹੇ ਬੇਰ', 'ਕਾਲਾ ਅੰਬ', 'ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਧ'
ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ	: 'ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ'।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 1962 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰੰਗ-ਮੰਚ' ਉੱਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ 'ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ'; ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 1973 ਈ: ਵਿੱਚ 'ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ ਐਵਾਰਡ; ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਆਫ ਐਮੀਨੈਂਸ ਦੀ ਉਪਾਧੀ; ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ 'ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ' ਐਵਾਰਡ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 21 ਅਪਰੈਲ, 2003 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ 'ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ' ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ 'ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ-ਮੇਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ' ਅੰਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਵਕ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਲੂਣਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ—ਮੇਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ

ਜੱਨਤ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਨਿੱਕੇ ਕੇਕ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਗੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੇਕ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੱਨਤ ਨੇ ਗੱਲਾਂ ਫੁਲਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚੀਆਂ ਤੇ ਲੰਮੀ ਫੂਕ ਮਾਰੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ 'ਹੈਪੀ ਬਰਥ ਡੇ ਟੂ ਯੂ' ਗਾ ਕੇ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ।

ਜੱਨਤ ਨੇ ਪਿਆਜ਼ੀ ਫਰਾਕ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੀਨੀ ਬੋਲੀ, “ਇਹ ਮੇਰਾ ਫਰਾਕ ਏਤੇਤੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਦੇਖ, ਜੱਨਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਫਿੱਟ ਆ ਗਿਆ।”

ਜੀਨੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੈਂਡਲ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਆਟਲ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਨਵੇਂ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਬੂਟ ਚਾਰ-ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਿੱਬ-ਖੜਬੋ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਧੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੰਢਾ ਮਾਰਦਾ - ਕੱਪੜੇ, ਜੁੱਤੀਆਂ, ਕੰਘੀਆਂ, ਤਕੀਏ ਤੇ ਕਾਰ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ, ਉਹ ਹੰਢਾਈ ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਪਦੀ।

ਜੀਨੀ ਦੀ ਛੂਹ ਨਰਸ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਲੁਹਾਰ ਵਰਗੀ। ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਦੀ, “ਤੂੰ ਲਿਖਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏ? ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੂਖਮ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਐ ਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੂਝ। ਤੈਥੋਂ ਤਾਂ ਸੂਈ ਵਿੱਚ ਧਾਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਰੋ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਤੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਬੁਦ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ? ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਬੜੇ ਮੋਕਲੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਬਟਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੜ ਸਕਦਾ। ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਟਾਈਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਦਾ ਪਹੀਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਕਾਰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਬੋਲੀ, “ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨਗੇ। ਉੱਥੇ ਜੁਰਮ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਐੱਲ. ਐੱਸ. ਡੀ., ਜਬਰੀ ਭਰਤੀ, ਬੰਦੂਕਾਂ, ਪਿਸਤੌਲ। ਅਮਰੀਕਾ ਤਾਂ ਨਿਰਾ ਜੰਗਲ ਐ। ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕਤਲ ਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ..... ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਤੇ ਖੋਪੜੀ ਉੱਡ ਗਈ..... ਸਕਰੀਨ ਉੱਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਛਿੱਟੇ, ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਡਿਨਰ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰ-ਧਾੜ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ.. ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨਗੇ। ਇੱਥੇ ਓਨਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ।”

ਜੀਨੀ ‘ਟਾਈਮ’ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਤੇ ਜੁਰਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “‘ਟਾਈਮ’ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਸਾਲਾ ਲਾ ਕੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਲਿਖੇ ਕਿ ਫੁਲਾਂ ਆਦਮੀ ਬੜਾ ਨੇਕ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਮਿਸਿਸਿਪੀ ਦਰਿਆ ਸ਼ਾਂਤ ਵਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੁਫ਼ਾਨ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ‘ਟਾਈਮ’ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜੱਜ ਕਰ ਸਕਦੀ।”

ਉਹ ਬੋਲੀ, “ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ।”

ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠ ਤਿਤਲੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਹੋਏ ਦੌੜਦੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਅੱਕ ਦੀਆਂ ਮਾਈ ਬੁੱਢੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ—ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੇ ਨਰਮ ਤੁੰਬੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਕੁੱਤਾ ਰੋਂਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪੰਛੀ ਖੰਭ ਫੜਫੜਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ, “ਪਾਪਾ, ਉਸ ਝਾੜੀ ਪਿੱਛੇ ਬਘਿਆੜ ਲੁਕਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਏ।”

ਮਨੂੰ ਜੱਨਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬੋਲਦਾ, “ਕਮਲੀਏ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੁੱਤਾ ਸੀ।”

ਉਹ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਝਟਕ ਕੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡ ਕੇ ਆਖਦੀ, “ਨਹੀਂ, ਬਘਿਆੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਛ ਦੇਖੀ ਸੀ।”

ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਉਹ ਇਹੋ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਬਘਿਆੜ ਇੱਥੇ ਲੇਲੇ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਨਿੱਕੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਗੁਆਚ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਦਿਓਣੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਇਸ ਭੇਦਾਂ ਭਰੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦਰਅਸਲ ਨਿੱਕੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਲੰਮੀ ਘਾਹ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ ਸੀ। ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਦੂਗਰਨੀ, ਭੂਤਨੀ, ਪਰੀ ਤੇ ਦੇਅ, ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ।

ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਖੇਡਦੇ। ਮਨੂੰ ਦੀ ਠੋਡੀ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕਾ ਚਿੱਬ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਠੋਡੀ ਵਾਂਗ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਕੰਨ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਰਗੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੁਰਦਾ ਸੀ.. ਇੱਕ ਗਿਠਮੁਠੀਆ ਬਲਵੰਤ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਵਰਗਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੀਨੀ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅੰਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾਦਿਆਂ-ਪੜਦਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ-ਪੋਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਜੱਨਤ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਉੱਛਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਮਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਗੀਸੀ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸੌਣ ਲਈ ਲੜਦੇ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਸੀ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੇਡ। ਦੋਵੇਂ ਲਿਟਦੇ, ਘੁਲਦੇ ਤੇ ਆਖਰ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ।

ਜੱਨਤ ਆਖਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ “ਲੂਬੜ ਤੇ ਕਾਂ” ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਵਾਂ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖੀਬੋਰਾ ਕਾਂ ਵਡਿਆਈ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਨੀਰ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਉਸ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਉੱਕਦਾ ਜੱਨਤ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੱਸ ਕੇ ਦੱਸਦੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ ਤੇ ਲੂਬੜ ਦੇ ਛਪੜ-ਛਪੜ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢਦੀ।

ਮਨੂੰ ‘ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਤੇ ਚਾਲੀ ਚੋਰ’ ਤੇ ‘ਅਲਾਦੀਨ ਦਾ ਚਿਰਾਗ਼’ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਇਹੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਵਾਰ ਸੱਜਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ। ਜੱਨਤ ਯਕਦਮ ਆਖਦੀ, “ਪਾਪਾ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ’ਤੇ ਬਿੱਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਦਿਖਾ।”

ਉਹ ਢਿੱਡ ਪਰਨੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਮਸ਼ੂਮ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ; ਨਰਮ, ਗੁੰਦਵਾਂ ਮਾਸ। ਉਹ ਸਰੂਰ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਆਖਦੀ, “ਹੁਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ।”

ਇਹ ਖੇਡ ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ। ਇਹ ਖੇਡ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਵਾਏ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਖੇਡ।

ਮੈਂ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗਰਦਨ ਤੋਂ ਲਹਿਰੀਆ ਪਾਉਂਦਾ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਚੀਕ ਕੇ ਆਖਦੀ, “ਸੱਪ!” ਮੈਂ ਉਂਗਲਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਪੋਲੇ-ਪੋਲੇ ਨਹੁੰ ਖੁਭਾਉਂਦਾ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਤੋਰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਕੂਕਦੀ, “ਬਿੱਲੀ!” ਮੈਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਚੁੰਢੀਆਂ ਵੱਢਦਾ ਉਂਗਲਾਂ ਤੋਰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਮਿਆਂਕਦੀ, “ਕੀੜੀ!” ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹੌਲੀ ਤੇ ਭਾਰੇ-ਭਾਰੇ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਦੀ, “ਹਾਥੀ!”

ਯਕਦਮ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਤੋਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਹਿੰਗੀ ਦੇ ਡੰਡੇ ਉੱਤੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹੋਕਾ ਲਾਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, “ਤੋਤੇ ਲੈ ਲਓ, ਤੋਤੇ!”

ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਆਏ।

“ਪਾਪਾ, ਸਾਨੂੰ ਤੋਤਾ ਲੈ ਦੇ।”

“ਕਿੱਥੇ?”

“ਉਹ ਦੇਖ, ਫਾਟਕ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਏ, ਤੋਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ।”

ਉਹ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਫਾਟਕ ਵੱਲ ਧੂਹ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੈਲੀ ਧੋਤੀ ਸੀ, ਲਾਲ ਪਗੜੀ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਦਰਾਂ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਵੇਂ ਨੇ, ਤੋਤੇ?”

“ਦਸ ਰੁਪਏ ਦਾ ਜੋੜਾ।”

“ਇੱਕ ਤੋਤਾ ਸਾਨੂੰ ਦੇ-ਦੇ।”

“ਨਹੀਂ ਸਰਕਾਰ, ਅਸੀਂ ਜੋੜਾ ਹੀ ਵੇਚਦੇ ਹਾਂ। ਇਕੱਲਾ ਤੋਤਾ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਛੇਤੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋੜ ਐ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਦੀ।”

ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਮੇਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਫੜ ਕੇ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮਿੰਨਤ ਨਾਲ਼ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ, “ਪਾਪਾ, ਸਾਨੂੰ ਤੋਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਦੇ।”

ਮਨੂੰ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚੀਕ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਦੇਖ ਇਸ ਦੀ ਗਰਦਨ ਦੁਆਲੇ ਲਾਲ ਘੇਰਾ ਹੈ।”

ਤੋਤੇ ਵਾਲਾ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਗਾਨੀ ਐ।”

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਏਨੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵੇਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂਕਿ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਗੜ ਦਾ ਭਰਿਆ ਤੋਤਾ ਵੀ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਵਿਕਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਮਨੂੰ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਬੱਚੇ ਪਿੰਜਰਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਸੁਰਤੀ ਕੋਲ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਵਾਂ ਤੋਹਫ਼ਾ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਖਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਤੋਤੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੌਣ-ਜਾਗਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਆਦਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਬਿੱਲੀ ਨਾ ਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਿੰਜਰੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮਨੂੰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਤੋਤਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੀਟੀ ਵੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੂੰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਟੀ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਮ ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਤੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਅੰਬ ਖੁਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਤੋਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੋਲ਼ ਅੱਖਾਂ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਤੇ ਟੀਂ-ਟੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਝਾਂ ਮਾਰਦੇ।

ਜੱਨਤ ਜਾ ਕੇ ਮਿੱਠੀ ਚੂਰੀ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਸੀਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਖੁਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਤੋਤੇ ਨੇ ਠੰਗ ਮਾਰੀ ਤੇ ਜੱਨਤ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰਾਇਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਵਰਚੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਲੋਹੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਿੰਜਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ ਤੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਜੱਨਤ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾ ਪਾਵੇ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਾਤ ਤੋਤਾ-ਤੋਤੀ ਖੂਬ ਲੜੇ। ਤੋਤੇ ਨੇ ਠੰਗੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਤੋਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਨਤ ਤੇ ਮਨੂੰ ਬੜੇ ਉਦਾਸ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੋਢੇ ਹੋਏ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ੈਦੇ ਦੇ ਦਰਖਤ ਥੱਲੇ ਦੱਬ ਦੇਣ। ਜੱਨਤ ਨੇ ਤੋਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਲੈ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਤੇ ਮਨੂੰ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਖੋਦੀ, ਡੁੰਘਾ ਟੋਆ ਪੁੱਟਿਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੋਤੀ ਨੂੰ ਲਿਟਾ ਕੇ ਉੱਪਰ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸਾਡਾ ਬਾਵਰਚੀ ਆਇਆ, ਜੀਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਤੋਤੀ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਮੋਕਲੇ = ਖੁੱਲ੍ਹੇ ; ਸ਼ੇਖੀਸ਼ਰਾ = ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਗਪੜੀ; ਯਕਦਮ = ਇਕਦਮ; ਲੋਗੜ = ਰੂੰ; ਬਾਵਰਚੀ = ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ।

(ੳ) **ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :**

1. ‘ਆਪਬੀਤੀਆਂ’ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦਰਜ ਹੈ ?
2. ‘ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ’ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਜੱਨਤ ਦਾ ਕਿੰਨਵਾਂ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ?
3. ਜੱਨਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੀਸਰੇ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਮੌਕੇ ਕਿਹੜੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ ?
4. ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੱਨਤ ਅਤੇ ਮਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸੌਣ ਲਈ ਲੜਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
5. ਮਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ‘ਲੁੰਬੜ ਤੇ ਕਾਂ’ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
6. ਅਸੀਂ ਜੋੜਾ ਹੀ ਵੇਚਦੇ ਹਾਂ। ਇਕੱਲਾ ਤੋਤਾਹੋ ਕੇ ਛੇਤੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
7. ਤੋਤੇ ਨੇਮਾਰੀ ਅਤੇ ਜੱਨਤ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗੀ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਮਰੀ ਹੋਈ ਤੋਤੀ ਨੂੰਦੇ ਦਰਖਤ ਥੱਲੇ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)

9. ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ:।

- (i) ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ
- (ii) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ
- (iii) ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿੱਚ
- (iv) ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ।

10. ਜੱਨਤ ਦੁਆਰਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਮੌਕੇ ਪਹਿਨਿਆ ਫ਼ਰਾਕ :

- (i) ਨਵਾਂ ਸੀ
- (ii) ਦੋ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀ
- (iii) ਤੇਤੀ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀ
- (iv) ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀ।

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. “ਜੀਨੀ ਦੀ ਛੂਹ ਨਰਸ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਲੁਹਾਰ ਵਰਗੀ”। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਜੀਨੀ, ਮਨੂੰ ਤੇ ਜੱਨਤ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ?
3. ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਮਨੂੰ ਨੂੰ ‘ਗਿਠਮੁਠੀਆ ਬਲਵੰਤ’ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ?
4. ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਿਤਾ ਵਜੋਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ?
5. ਜੱਨਤ ਤੇ ਮਨੂੰ ਦੀ ‘ਤੇਤੀ’ ਕਿਉਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ ? ਉਸ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿੱਚ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ?

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ
(1919 - 2005)

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹਿਤਕਾਰੀ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ
ਵਿੱਦਿਆ	: ਰਸਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ, ਸਾਹਿਤ-ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਡੀ.ਲਿਟ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਨਾਲ਼ ਸਨਮਾਨਿਤ।
ਕਿੱਤਾ	: ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀ ਲੇਖਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਕਵਿੱਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ। ਉਹ 'ਨਾਗਮਣੀ' ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨਪੀਠ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਮਿਲਿਆ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : **ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ :** ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ, ਜੀਉਂਦਾ ਜੀਵਨ, ਤਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ, ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲ਼ਿਆ, ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿੱਚ, ਸੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ, ਲੋਕ-ਪੀੜ, ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ, ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ, ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ, ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ, ਸੁਨੇਹੜੇ, ਅਸ਼ੋਕਾ ਚੇਤੀ, ਕਸਤੂਰੀ, ਨਾਗਮਣੀ, ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ।

ਲੇਖ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਇੱਕੀ ਪੱਤੀਆਂ ਦਾ ਗੁਲਾਬ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਔਰਤ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ।

ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਕੁੰਜੀਆਂ, ਆਖਰੀ ਖ਼ਤ, ਗੋਜਰ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ, ਚਾਨਣ ਦਾ ਹਉਕਾ, ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ, ਅਜਨਬੀ, ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਬੀ ਸੜਕ, ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮੌਤ।

ਨਾਵਲ : ਡਾਕਟਰ ਦੇਵ, ਚੱਕ ਨੰਬਰ ਛੱਤੀ, ਪਿੰਜਰ, ਆਲੁਣਾ, ਅਸ਼ੂ, ਇੱਕ ਸਵਾਲ, ਬੁਲਾਵਾ, ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਤਾ, ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ, ਇੱਕ ਸੀ ਅਨੀਤਾ, ਧਰਤੀ ਸਾਗਰ ਤੇ ਸਿੱਪੀਆਂ, ਏਰੀਅਲ, ਯਾਤਰੀ, ਜਲਾਵਤਨ, ਜੇਬ ਕਤਰੇ, ਧੁੱਪ ਦੀ ਕਾਤਰ, ਪੱਕੀ ਹਵੇਲੀ, ਅੱਕ ਦਾ ਬੂਟਾ, ਅੱਗ ਦੀ ਲਕੀਰ, ਕੱਚੀ ਸੜਕ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਮੌਲੀ ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ।

‘ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ’, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਹੈ, ‘ਕਾਲਾ ਗੁਲਾਬ’, ‘ਕਿਰਮਚੀ ਲਕੀਰਾਂ’ ਤੇ ‘ਸੋਮਬੱਤੀਆਂ ਦਾ ਭੇਦ’ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਹਨ।

‘ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਰ ਜੀ’ ਪਾਠ ‘ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ’ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੋਂ ਕਬੂਲ ਕੀਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਰ ਜੀ

1936 ਦੇ ਮੁੱਢ ਦੀ ਗੱਲ – ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਨਾ ਪਿਆਰ ਦੇਂਦਿਆਂ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਇਆ ਮੇਰੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਭਾ ਨੇ (ਉਹ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸੀ) ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾੜੀ ਦਾ ਪਾਰਸਲ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵਜੋਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਆਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਹੋਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਡਾਕੀਏ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ ਮੇਰੇ ਬਾਲ ਜਿਹੇ ਮਨ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਨੀਆਰਡਰ ਜਾਂ ਪਾਰਸਲ ਦੀ ਗਿਣ ਕਰ ਲਈ, ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ, “ਅੱਜ ਫੇਰ ਕੋਈ ਇਨਾਮ ਆਇਆ ਏ” – ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ, ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਦੀ ਕੰਬਣੀ ਦੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਤਿਉੜੀ ਚੇਤੇ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਸ ਇੱਕ ਫਿਕਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ, ਬੱਸ ਏਨਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ- ਜਿਹੀ ਆਸ ਜਾਂ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਗਿਣਤ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਛੋਟਿਆਂ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਤੇ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ—ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੱਥੇ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮੱਥਾ ਮੇਰਾ ਨਿਗਾਹਬਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਫੇਰ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਅਚੇਤ ਵੀ ਇਹੋ-ਜਿਹਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਅੱਜ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ – ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਲੈਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ, ਉਹ ਇੱਕ ਤਿਉੜੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੁਰਖਰੂ ਕਰ ਗਈ, ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਤਿਉੜੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਹੋ-ਜਿਹੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਤੰਗੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪਿਤਾ ਦਾ ਮੱਥਾ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹ ਤਿਉੜੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਸੀ।

1936 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਤ— ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ, ਜਿਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੋਈ ਸਾਂ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰ ਸਕਾਂ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਤਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਲੱਭਦੇ ਛੱਤ 'ਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕੋ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ— “ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।”

ਬਰਾਤ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਏਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਨਕਦ ਵੀ ਦਾਜ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵੀ। ਪਰ ਇਸ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਏਨਾ ਨਕਦ ਰੁਪਇਆ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ— ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇੱਕੋ ਸੋਚ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਅੱਜ ਰਾਤ ਮਰ ਸਕਾਂ

ਕਈ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਘਬਰਾਹਟ ਨੂੰ, ਉਸ ਰਾਤ ਮਹਿਮਾਨ ਆਈ ਹੋਈ, ਮੇਰੀ ਮੋਈ ਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਹੇਲੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਇੱਕਲਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਲਾਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਮਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਔਖਾ ਜਾਪਿਆ

ਫੇਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ – ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਨਕਦ ਰੁਪਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹਿਆ, ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾਈ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਨੇ ਉਹ ਚੂੜੀਆਂ ਫੇਰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਭਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਹਰਫ਼-ਹਰਫ਼ ਕਈ ਦਿਨ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਬੱਸ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਣੀਆਂ ਹਨ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਕ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹਰਫ਼ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇਗਾ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ – ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੇਰੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਗਈ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ, ਜੋ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਕਦੇ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਲੋਕ ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੀ ਆਖਣਗੇ।

ਨਿੰਦਾ- ਉਸਤਤ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਉਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਮ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਣੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ - ਕਿ ਫੇਰ ਨਿੰਦਾ-ਉਸਤਤ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮਨ ਥਾਂਵੇਂ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਜੇ ਕਦੇ ਡੋਲਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਪਲ ਥਾਂਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦਾਰਜੀ ਬੁਲਾਂਦੀ ਸਾਂ। ਨਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਤੋਂ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਦੇ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ 'ਤੇ ਵਿਛਾ ਕੇ-ਕੋਈ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਭਰ ਆਉਂਦੀ। ਇਸੇ ਆਪਣੇ ਡੂੰਘੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਸਲਾਈਡਜ਼ ਬਣਵਾਏ।

ਵੀਡੀਓ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਜਤ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਲਾਈਡਜ਼ ਵਿਖਾਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਖਰੀਦੀ ਜਿਹਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਸਕਰੀਨ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਖ਼ਮੋਸ਼ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ ਉਹ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਸਲਾਈਡ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਕਰੀਨ 'ਤੇ ਵਿਖਾਏ 'ਤੇ ਨਾਲ਼-ਨਾਲ਼ ਬੋਲਦੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਸੁਣਾਂਦੇ।

ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਚਾਣ ਲਈ—ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀ ਦਿਵਾਰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਜੰਗ ਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕਾਲੇ ਟਰੰਕ ਵਿੱਚ ਸਾਂਭਿਆ ਸਭ ਕੁਝ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ, ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ਼ ਲੈ ਗਏ।

ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਸਕਰੀਨ ਲਾਈ ਗਈ—ਜਿਹਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦਰੀਆਂ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਇਹ ਅਚੰਭਾ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹਵਾ ਨੂੰ ਚੀਰ ਗਈ, 'ਬੰਦ ਕਰੋ, ਇਹ ਸਿਨੇਮਾ।'

ਲੋਕ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਕਿ ਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ ਲਏ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ਼ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮੇਟ ਕੇ ਟਰੰਕ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਉਹ ਕਾਲਾ ਟਰੰਕ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਉਦਾਸ ਜਿਹੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਹਿ ਛੱਡਦੇ—ਮੂਰਖਾਂ ਨਾਲ਼ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ...। ਤੇ ਉਹ ਬਰਫ਼ੇ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਰਹੇ

1947 ਦਾ ਵੇਲ਼ਾ ਆਇਆ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੀਰ ਦੇਣ ਵਾਲ਼ਾ, ਪਰ ਉਸ ਵੇਲ਼ੇ ਤੱਕ ਦਾਰਜੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਉਹ 1946 ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ.... ਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ 'ਮੈਂ ਤੱਤੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ। ਘਰੋਂ-ਬੇਘਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਿੱਚ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋ ਕੇ....

ਫੇਰ 1984 ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਮ ਸੀ। ਉਹੀ ਤੜਪ ਕੇ 'ਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ :

ਚਾਨਣ ਰੋਜ਼ ਚੁਗਲੀਆਂ ਖਾਂਦਾ
ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਘਰਾਂ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਂਦਾ
ਰੋਜ਼ ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਛੱਤ ਚੌਂਦੀ
ਬਾਹਰ ਚੀਕਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵੱਸਦਾ
ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਫ਼ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦੇ
ਉਹ ਹਾਂਡੀ ਵਿੱਚ ਦਾਲ਼ ਨਹੀਂ
ਖੌਫ਼ ਰਿੰਨੂਦੇ —
ਤੇ ਬੱਕਲ਼ ਸਲੂਣੇ ਲਈ
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਾਸਾ ਕੁ ਲੂਣ
ਕਿਸੇ ਹੱਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ਼ਦਾ
ਦੋਸਤੋ, ਦੁਆ ਮੰਗੋ।

ਕਿ ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਬਦਲ ਜਾਏ
 ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇ
 ਤੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ
 ਹਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਦੁਆ ਲੱਗੇ

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਤਾਰੀਫ਼-ਸਿਫਤ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ। ਨਿਗਾਹਬਾਨ-ਰਾਖਾ, ਨਿਗਰਾਨੀ, ਪਹਿਰੇਦਾਰ, ਮਾਰਗ- ਦਰਸ਼ਕ। ਤੌਹੀਨ-ਬੇਇਜ਼ਤੀ, ਨਿਰਾਦਰ। ਤਾਕੀਦ-ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ। ਅਚੰਭਾ-ਹੈਰਾਨੀ।

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. 'ਆਪਬੀਤੀਆਂ' ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 'ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਰ ਜੀ' ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
2. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਕਦੋਂ ਛਪੀ ਸੀ ?
3. ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ 200 ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਕਿਸ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ?
4. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਵਜੋਂ :
 (ੳ) ਸੂਟ ਭੇਜਿਆ ਸੀ (ਅ) ਸਾੜੀ ਭੇਜੀ ਸੀ
 (ੲ) ਸ਼ਾਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ (ਸ) ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਾਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ
5. 'ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ
 (ੳ) ਭੂਆ ਸੀ (ਅ) ਚਾਚੀ ਸੀ (ੲ) ਮਾਮੀ ਸੀ (ਸ) ਮਾਂ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਸੀ
6. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਵਿਆਹ 1936 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
7. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੇ ਦਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਰ ਮੰਗੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
8. ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮੱਥਾ _____ ਬਣ ਗਿਆ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ _____ ਬਣਵਾਏ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਿਉੜੀ ਕਿਉਂ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ?
2. ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੇਖਕਾ ਉਦਾਸ ਕਿਉਂ ਸੀ ?
3. ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਨੇ ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਲਾਹ ਕੇ ਕਿਉਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ?
4. ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕਾ ਤੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ?
5. ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਸਲਾਈਡਜ਼ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ
(1924 - 2016)

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ‘ਸੱਚਰ’
ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਲੰਗੜਿਆਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ)
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐੱਮ. ਏ.
ਕਿੱਤਾ	: ਸਾਹਿਤ—ਸਿਰਜਣਾ/ਰਚਨਾ
ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ	: ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਲਟ ਲਟ ਜੋਤ ਜਗੇ, ਪਲਕਾਂ ਉਹਲੇ, ਕੁੱਝ ਹੋਰ, ਅਜਲ ਤੋਂ, ਕਾਫ਼ਲੇ, ਸੁਪਨੇ ਸੱਧਰਾਂ, ਦੋ ਰੰਗ, ਪੰਥੇਰੂ, ਸ਼ਾਹਰਾਹ, ਬਣ ਕਪਾਸੀ, ਪੱਥੀ, ਖਾੜੀ, ਵੱਡਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਮਧਿਆਤਰ, ਚੰਦਰਯੁੱਗ, ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰਾ ਕੀ ਨਾਤਾ, ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ, ਕੁੰਠਿਤ, ਚਰਮਸੀਮਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹਾਂ—ਇੱਕ ਖ਼ਲਸ਼, ਕਿੰਝ ਕੋਈ ਦੇਵੇ ਭੁਲਾ, ਨੈਣ ਮੇਰੇ ਭਾਲਦੇ ਸਨ ਫਿਰ ਫਜ਼ਰ, ਅੱਡੀ-ਟੱਪਾ, ਕੁਠਾਲੀ, ਤਰਲ ਦੀਖ਼, ਭਿਜਓ ਸਿਜਓ ਕੰਬਲੀ, ਮਾਨਸ ਮਨ ਦਾ ਗਗਨ ਮੋਕਲਾ
ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ	: ਕਿਣਕੇ, ਅਮਨ ਦੇ ਨਾਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪਲ
ਵਾਰਤਕ	: ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਕ (ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ) ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ, ਜੀਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਅਦਾ ਹੈ—ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ)
ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ	: ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਵਾਂ, ਖੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ, ਰੋਹਿਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਝੂਟੇ ਮਾਈਆਂ, ਆਲ ਮਾਲ ਹੋਇਆ ਬਾਲ, ਬਾਲ ਗੀਤ, ਅਮਨ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ, ਸਾਡੇ ਤਿਉਹਾਰ

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੱਥੀ’ ਨੂੰ 1963 ਈ. ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ 1984 ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ—ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1964 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ-ਕਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। 1967 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ‘ਪਦਮ-ਸ਼੍ਰੀ’ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।

ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ‘ਮੇਰਾ ਨਾਮਕਰਨ’ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ‘ਜੀਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਅਦਾ ਹੈ’ (ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ) ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ, ਦੁਰਵਿਹਾਰ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਬਾਲ-ਮਨ ‘ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਨਾਮਕਰਨ

ਗੁਜਰਾਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲੰਗੜਿਆਲ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਜੁਲਾਈ, ਉੱਨੀ ਸੌ ਚੌਵੀ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਤੀਜੀ ਧੀ :

.....ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੇ, ਚਾਚੀਆਂ, ਤਾਈਆਂ ਤੇ ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਨੇ ਹਾਏ-ਹਾਏ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਣਤੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਦੂਜੀ ਹੀ ਸਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਮੋਤੀਆ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸੱਚੋ-ਸੱਚ।ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਹਾਏ-ਹਾਏ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਲੇਟ ਗਈ। ਉਹ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਈਆ ਜੀ (ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ) ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਗਰਜੇ, “ਸਿਰਮੁੰਨੀਆਂ, ਨਿਕਲ ਜਾਓ, ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਸੱਤ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਏ-ਹਾਏ ਕਰ ਕੇ ਮੇਟ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹੋ।” ਤੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦਾ ਕੜਾਹ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ।

ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਟਾਂਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮਿਲਟਰੀ ਫ਼ਾਰਮਜ਼ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਏ। ...ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਵੀ ‘ਮੋਤੀਆ’ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਮੋਤੀ ਗਈ, ਇੱਕ ਆਈ।

ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਮੋਤੀਆ ਰੱਖਿਆ, ਭਿੰਨੀ-ਭਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਵਾਲਾ, ਸੁੱਚਾ ਮੋਤੀਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੱਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਵੀ ਮੋਤੀਏ ਵਾਂਗ ਭਿੰਨੀ-ਭਿੰਨੀ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਮੈਂ ਸਾਂ ਕਿ ਮੰਨਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਇਹ ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਜੀਅ ਸਕਦਾ। ਮੋਤੀਆ ਤਾਂ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕੋ ਰਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਿਰੰਜੀਵੀ ਹੋਣਾ ਲੋਚਦੀ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਗਰਲਜ਼ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਭੁੱਖ-ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਨਾਂ। ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਜਿਹਾ। ਕੁਝ ਨਿਰਾਲਾ ਜਿਹਾ ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਛਾਣ ਹੋਵੇ।

ਅੰਤ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿਦ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਅਖੰਡ-ਪਾਠ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਵਾਕ ਲਿਆ ਗਿਆ। ‘ਪ’ ਅੱਖਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਨਾਂ ਉਛਾਲੇ ਗਏ ਪਰ ਮੈਂ ਸਿਰ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ, ‘ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ।’

ਇੱਕ ਸਨ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸੰਤ ਸਿੰਘ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ “ਮੋਤੀਆ! ਪ੍ਰਭਜੀਤ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ?” ਮੈਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਫ਼ਰਕ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ।”

ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਆਪ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਤੇ ਸਕੂਲ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਈ। ਜ਼ਿਹਨ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸਿੱਖਦਿਆਂ ਕੋਈ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਜੋ ਭੈਣ ਜੀ ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਮੈਂ ਅੱਜ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੀ। ਇਵੇਂ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਕੋਲੋਂ ਅੱਗੇ ਰਹਿੰਦੀ।

ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼, ਘਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਤੇ ਸਕੂਲ ਵਾਲੇ ਵੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਪੁਰਬ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ਼ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ। ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਢੱਡ-ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਲੇ ਘੰਟਿਆਂਬੱਧੀ ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੋ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ‘ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ—ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ’ ਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਗੁਮਾਲ ਨਾਲ਼ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਭਜਨ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਧੁਨ ਤੇ ਸੁਰੀਲੀ ਅਵਾਜ਼। ਇਹ ਸੀ, ਓ. ਪੀ. ਨਈਅਰ, ਜੋ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਊਜ਼ਿਕ-ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦਿਨ ਬੜੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਮਿਲੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕੱਚੀ-ਪੱਕੀ ਪਹਿਲੀ-ਦੂਜੀ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਲਈਆਂ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਰਸਾਈ ਆ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਦੀ ਤਖ਼ਤੀ ਉੱਤੇ ਤੇ ਕਦੀ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਿਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਤਖ਼ਤੀ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮੀ ਪੋਚ ਦੇਂਦੀ ਪਰ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਅਲ-ਵਲੱਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੈਣ ਜੀ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਤਾਂ ਅਸ਼-ਅਸ਼ ਕਰ ਉੱਠਦੇ। ਪੁੱਛਦੇ, “ਤੂੰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈਂ? ਤੈਨੂੰ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਨੇ ਸਿਖਾਏ ਹਨ?”

ਮੈਂ ਜੁਆਬ ਦੇਂਦੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ। ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸੁੱਝਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ।

ਮੈਨੂੰ ਨਰਮ-ਨਰਮ, ਕੋਮਲ-ਕੋਮਲ ਤੇ ਲਿਸ਼-ਲਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਲਿਖ ਲੈਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਸੁਰ ਵੀ ਹੈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਾਲ ਤੇ ਲੈਅ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਤਿਲਕਦੇ, ਨੱਚਦੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਕਿ ਦੱਸ ਹੁਣ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰੇਂਗੀ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਅੱਧ-ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਹੁਲਾਸ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਦੱਸਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਜਾਂ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਉੱਕੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਭਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਵਨ ਹੁੰਦੇ, ਉੱਥੇ ਸਿੰਘ-ਸਭਾ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਪਤਾਹ-ਪਾਠ ਜਾਂ ਅਖੰਡ-ਪਾਠ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ, ਉੱਥੇ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚੋ-ਤਾਣ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਰ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਘਰ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਗ਼ਲਤ। ਕਿਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਾਂਵਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ, ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਭਿਣਕ ਹੀ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੀ 23 ਮਾਰਚ, 1931 ਨੂੰ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਤ ਉੱਤਰ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਲੋਕੀਂ ਦਬੇ-ਦਬੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਿਹਰੇ ਸਭ ਦੇ ਉਦਾਸ ਤੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ। ਇਹ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ।

ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਚੁਰਾਹਿਆਂ 'ਤੇ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਖਿੰਡ-ਖੁੰਡ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਨੇਰਾ-ਹਨੇਰਾ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਸੀ, ਕੀ ਇਹ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਸੱਚ ਸੀ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬੋਰਸਟਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਲਾ ਕੇ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਏਹੀ ਸਮਝ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਚੱਲ ਰਹੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਨਿਰਭਉ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਮਰਨ-ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਲਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਮਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਡਰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ? ਦੇਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ ਅਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੇਤਾ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਛੇੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਦਾ ਆਂਗਣ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਪਣੀ ਹੀ ਇੱਕ ਧੁਨ ਸੀ—ਅਹਿੰਸਾ! ਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਭਾਰਾ-ਭਰਕਮ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਜਿਉਂ ਰਹੀ ਸਾਂ।

ਹਾਂ, ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ ਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਦੱਬੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮੀ ਸੱਤ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਨ ਤੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਵੀ। ਬੇਵੱਸ। ਵਿਚਾਰੇ ਗ਼ੁਲਾਮ।

ਸਿੰਘ-ਸਭੀਏ ਤੇ ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜੀਏ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲੋ। ਦੇਸੀ ਖੱਤੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਓ। ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਮਰਨ-ਜੰਮਣ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰੋ। ਰਸਮਾਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਘੱਟ ਕਰੋ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਿਓ.....ਤੇ ਇਵੇਂ ਬਹਾਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਖੇਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੇ ਨੱਕ ਤੇ ਕੰਨ ਵਿਨ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕੋਈ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੱਕ ਤੇ ਕੰਨ ਵਿੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਘਰ ਆਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਰਿੰਝ ਹੋਏ। “ਨੱਥ ਤਾਂ ਗਾਂਵਾਂ-ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ।” ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਗਾਂਵਾਂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ ਨਾ?” ਭੈਣ ਨੇ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲਈ ਤੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਪਈ ਮੁਰਕੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਨੱਕ ਤੋਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਤੀਲੀਆਂ ਵੱਟ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਉਹ ਦਿਸਣ ਵੀ ਨਾ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਵੀ ਰਹਿਣ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, “ਬੂਹੇ ਆਈ ਜੰਝ ਤੇ ਵਿੰਨ੍ਹੋ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੰਨ, ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।” ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਪਾਇਆ, ਵਿਆਹ ਤੱਕ।

ਇਹੋ-ਜਿਹਾ ਸੁਧਾਰ ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਹਿਰਾਂ ਲਿਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਸੀ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਮਖੌਟਾ? ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ। ਖਰਚ ਵੀ ਤੇ ਸੋ ਵੀ। ਕਦੇ ਸ਼ਾਹਦੀ ਕਦੇ ਚੋਰੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਦਾਜ-ਦਾਵਣ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਦਾਜ ਕਿੱਥੋਂ ਦਿੰਦਾ? ਉਸ ਲਈ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਬੜਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੀ। ਪਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਉੱਤੇ ਧੀ ਦਾ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਹੱਕ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਪੁੱਤਰ ਦਾ।

ਧੀਆਂ ਸਦਾ ਪਰਾਈ ਵਸਤ ਰਹੀਆਂ। ਮੈਂ ਵਸਤ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਉਹ ਅਸਤਿਤਵ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਵਸਤ ਸਨ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਵਸਤ ਹੀ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਿਰਫ਼ ਐਨਾ ਹੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨੱਕ-ਕੰਨ ਨਾ ਵਿਨ੍ਹਾਏ। ਉਹ ਸਾਬਤ ਸਬੂਤ ਰਹੇ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੱਕ।

ਉਦੋਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਵੀ ਬੜੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਯਾਦ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਖਰਚਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ। ਜੋ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਪੈਸੇ? ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ?

ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦਿਨ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਆਨੇ ਖਰਚਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਭਰਾ ਸੀ। ਭਰਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਸੋ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੋਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਸਦਰ ਬਜ਼ਾਰ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਛੋਟੀ ਨੇ ਖਿਡੌਣੇ ਲਏ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁਲਫੀ। ਵੱਡੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ। ਹੁਣ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਚੀਜ਼ ਕੋਈ ਕੰਮ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਏਦਾਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਾਂ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਫਲੂਸ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗੁੱਛਾ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਾਰ ਆਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ।

ਅਸੀਂ ਘਰ ਵੱਲ ਮੁੜੀਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਨਿੰਮ੍ਹੀ-ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਠੰਢ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਦਸਹਿਰਾ ਲੰਘ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਰੋਣਕ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ, ਇਹ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਭੁਕਾਨੇ ਦੇਖ ਕੇ। ਫਿਰ ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਇੱਕ ਫਟ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਉਂਗਲੀਆਂ ‘ਚੋਂ’ ਤਿਲਕ ਕੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਪੈਂਟ ਵਿੱਚ ਰਲ ਗਿਆ ਤੇ ਇਵੇਂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫੱਟ-ਫੱਟ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਢੇਰ ਹੋ ਗਏ।

ਮੈਂ ਡਾਢੀ ਰੋਣਹਾਕੀ ਹੋਈ ਤੇ ਫਿਰ ਬੜੀ ਉਦਾਸ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਡੋਰਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁੱਟ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਫਲੂਸ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਉੱਡ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਤੇ ਮੈਂ ਫਿੱਕੀ-ਫਿੱਕੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਘੂਰ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਹੁਬਕੀ-ਹੁਬਕੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਨੇ ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ, ਪਿਆਰ ਕਰ ਕੇ, ਦਿਲਾਸਾ ਦੇ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਇਆ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਜ਼ਿਹਨ - ਬੁੱਧੀ, ਸਮਝ, ਦਿਮਾਗ; ਅਲ-ਵਲੱਲੀਆਂ - ਝੱਲ-ਵਲੱਲੀਆਂ, ਅਭੋਲ- ਅਨਜਾਣ; ਨਿਰਭਉ - ਨਿਰਭੈ, ਨਿਡਰ, ਬੇਖੌਫ਼, ਬੇਭਰ; ਰਿੰਝ - ਗੁੱਸਾ, ਨਰਾਜ਼ਗੀ, ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ; ਸ਼ਾਹਦੀ - ਜਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਾਮ੍ਹਣੇ, ਸਭ ਦੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ; ਅਸਤਿਤਵ - ਹੋਂਦ, ਵਜੂਦ, ਆਪਣਾ-ਆਪ; ਤੀਖਣਤਾ - ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ, ਤੇਜ਼ੀ, ਚਲਾਕੀ

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਲੇਖਕਾ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ?
2. ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ?
3. ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ?
4. ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ 'ਮੋਤੀਆ' ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
5. ਲੇਖਕਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਲਈ ਅਖੰਡ-ਪਾਠ ਰਖਵਾਇਆ ਗਿਆ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
6. ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
7.ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇੱਕ ਧੁਨ ਸੀ - ਅਹਿੰਸਾ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਸਿੰਘ-ਸਭੀਏ ਤੇ ਆਰੀਆ-ਸਮਾਜੀਏ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਕਿਹਾ :.....
 - (i) ਲੱਭੂ
 - (ii) ਬਰਫੀ
 - (iii) ਜਲੇਬੀਆਂ
 - (iv) ਮਿਸ਼ਰੀ ਦਾ ਕੜਾਹ
10. ਖਰਚਣ ਲਈ ਮਿਲੇ ਚਾਰ ਆਨਿਆਂ ਦਾ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਕੀ ਖਰੀਦਿਆ :
 - (i) ਚੂੜੀਆਂ
 - (ii) ਕਿਤਾਬਾਂ
 - (iii) ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਭੁਕਾਨੇ
 - (iv) ਕੁਲਫੀ

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਜਨਮ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ 'ਮੋਤੀਆ' ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ? ਉਸ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸੋ।
3. 'ਭਗਤ ਸਿੰਘ' ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ 'ਮੇਰਾ ਨਾਮਕਰਨ' ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
4. "ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੇਖਕਾ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।" ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
5. "ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਸੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਮਖੌਟਾ?" ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰਾਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕਾ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ?

ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

(1924-2001)

ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੌਰ
ਪਿਤਾ	: ਸ.ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਸਿਆਲਕੋਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐਮ.ਏ., ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ.
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਅਧਿਆਪਨ, ਸੰਪਾਦਨ, ਖੋਜ-ਕਾਰਜ।

ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦਾ ਲਿਖਣ-ਕਾਰਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਯਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ : ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (ਅੱਠ ਜਿਲਦਾਂ), ਬਾਤਾਂ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਦੀਆਂ (ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ), ਬਾਤਾਂ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰੂੜੀਆਂ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ, ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਬੀਰ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਨੌਰ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਇੱਕ ਘੁੱਟ ਰਸ ਦਾ, ਮੇਰਾ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ, ਮੇਰਾ ਦਾਦਕਾ ਪਿੰਡ, ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ।

‘ਅੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ’, ‘ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ’, ‘ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ’ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਹੈ।

ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ‘ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ’ ਦੇ ਇੱਕ ਖੰਡ ‘ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਾਏ’ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਤਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

‘ਅੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ’ ਦੇ ਮੁੱਖਬੰਦ ਵਿੱਚ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਆਤਮ-ਕਥਾ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਇੱਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਜਤਨ ਹੈ। ਪਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਨੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

‘ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ’ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

“ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਮੱਖਣ ਵਾਂਗ... ਭਰੀ ਚਾਟੀ ਵਿੱਚ ਤਰਦਾ ਇੱਕ ਪਿੰਨਾ। ਇਸ ਲਈ ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਤੇ ਮੱਖਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਉਹੀ ਜੀਵਨ-ਸੱਚ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਹੈ।”

* ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1985

* ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਅੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜੇ-11/80 ਰਾਜੌਰੀ ਗਾਰਡਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਾਢੇ

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ, ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੂਰਜੀ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਿਊਂਦਾ, ਵਧਦਾ, ਡੁੱਲਦਾ, ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੱਚ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੀ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਕਹਿਣੇ ਦੇ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਖੁੱਕ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਜਾਲੇ ਕਾਇਆਂ ਦੁਆਲੇ ਬੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜਾਲਿਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤੋੜਨਾ-ਭੰਨਣਾ ਪੈਂਦੇ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ।

ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਜਾਲੇ ਬੁਣ ਲਏ ਸਨ ਜੋ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰਚ ਗਏ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਣ-ਮਰਤਬਾ-ਸੰਜੀਦਗੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹੋ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਬਣਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਹਿਸਾਬ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਮਾਸਟਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਨ। ਮਾਸਟਰ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਤੇ ਜੁਮੈਟਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਆਕਤੀ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ, ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਚੰਨ-ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਗੌਰਵ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਾ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ।

ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲਜ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮੇਰਾ ਮੇਲ ਡਾ. ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਲੈਕਚਰਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਇਤਨਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਰੱਜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ, ਰੱਜ ਕੇ ਲਿਖਾਂਗਾ ਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂਗਾ—ਇਹ ਤਿੰਨ ਸ਼ੌਕ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿੱਚ ਗੰਘਣਾ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨਾ ਬਣ ਕੇ ਫੈਲ ਗਏ।

ਪਰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੇ ਬੇਵਕਤ ਚਲਾਣੇ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਬੈਂਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵਕਤ ਲਈ ਮੈਂ ਹੋਣੀ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਲਗਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਦਾ ਲੈਕਚਰਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਦਾ ਮਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ 1946 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਨਿਕਲੀ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਮੈਂ ਬੀ.ਏ. ਸਾਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਭੇਜੀ ਸੀ ਵੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ 'ਤੇ ਹਾਸਾ ਵੀ ਆਇਆ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ ਪਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਮਰਨ ਬੋਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਮਾਰਨ ਲੱਗਦੈ, ਉਹ ਆਤਮਘਾਤੀ ਹੈ।

ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੇ ਤਨ-ਬਦਨ ਵਿੱਚ ਚੰਗਿਆੜੀ ਬਣ ਕੇ ਮਚਲਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟਿਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਸੇ ਧੰਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਬਿਖਰ-ਬਿਖਰ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉੱਖੜ ਜਾਂਦਾ।

ਫਿਰ ਜਦੋਂ 1950 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐੱਮ.ਏ. ਦਾ ਕੋਰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਦਿਸੇ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਐੱਮ.ਏ. ਕਰਕੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਲੱਗਣ ਦੀ ਖ਼ਵਾਹਿਸ਼ ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ 'ਫ਼ਤਿਹ ਪ੍ਰੀਤਮ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸਾਂ। ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮਿੱਤਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਐੱਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਜਨਵਰੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਤਾਰੀਖ਼ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਐੱਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਨਾ ਉਤਾਵਲਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਫ਼ੋਰਨ ਦਾਖਲਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਿਆਰੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਦੋ ਢਾਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਲਏ ਦੇ ਕੋਈ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐੱਮ.ਏ. ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਸਵਾਲ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਉਣੇ ਨੇ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਹੈ। ਦੋ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛਾ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਗੱਲ ਏ ਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਲਿਖਣਾ ਦੂਜੀ ਗੱਲ।

ਇਮਤਿਹਾਨ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ਼ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਤਨੇ ਨੰਬਰਾਂ ਦੀ ਆਸ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲੇ। ਛੇ ਸੱਤ ਨੰਬਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸੈਕੰਡ ਡਵੀਜ਼ਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਥਰਡ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ

ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਤਿੜਕ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਡਵੀਜ਼ਨ ਸੁਧਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਨੇਮ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ, ਝੱਟ ਮਿਲ ਗਈ। ਨਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਬੁਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੌਸਲਾ ਫਿਰ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ—‘ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ’। ਖੋਜ- ਨਿਬੰਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਸੀ।

‘ਫ਼ਤਿਹ ਪ੍ਰੀਤਮ’ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ; ਚੱਲੋ, ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦਾ ਫਾਹਾ ਹੀ ਵੱਢ ਲਈਏ, ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਇਤਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਮੈਂ ਸਮਝ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕੱਚੀ ਸਮਗਰੀ ਖੁਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਦੂਜੇ, ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂਵੀ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਜੁਟ ਪਿਆ।

ਪਰ ਪੇਟ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਦਾ ਝੁਲਕਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ? ਚਾਰ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਸਨ ਤੇ ਦੋ ਅਸੀਂ ਮੀਆਂ-ਬੀਵੀ। ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਗਿਆਨੀ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਤਰ ਨੇ ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੋਚਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਲਾਸਾਂ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਪੈਸੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ, ਪਰ ਪੇਟ ਭਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦਾਲ-ਰੋਟੀ ਹੀ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਵਕਤ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵਕਤ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਲਈ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਉੱਤਰਨ ਤੇ ਵਸਤੂ-ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ‘ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼’ ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਸਟੈਂਡਰਡ ਫੋਕਲੋਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਜਿਲਦਾਂ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਅਰੰਭਿਆ : ਇਹੋ ਕੋਸ਼ ਮੇਰਾ ਧਰਮ, ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ, ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਟ ਬਣ ਗਿਆ।

ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਸਮਗਰੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਗਲੀ ਕਾਲੀ ਮਸਜਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ—ਧਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਆ ਕੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸੁੱਚੀ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੀਤੀ।

ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣਿਆ ‘ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਹੀਂ, ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਮਾਣਿਆ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇੱਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਚੌਦਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਪੁਸ਼ਪਾ ਸੀ। ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਧਾਰਨ, ਚਾਲ-ਢਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਢੋਲਕੀ ‘ਤੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਗੀਤ ਦੀ ਲੈ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜੀ। ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ—

ਉੱਚੀਆਂ ਤਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ, ਨੀ ਮਾਏ
ਵਿੱਚ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਪੀਘ, ਵੇ ਮਾਹੀਆ।
ਪੀਘ ਝੁਟੇਂਦੇ ਦੋ ਜਣੇ, ਨੀ ਓਇ
ਆਸ਼ਕ ਤੇ ਮਾਸ਼ੂਕ, ਵੇ ਮਾਹੀਆ।

ਰਾਤ ਦੇ ਟੂਣੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੈ ਮੈਨੂੰ ਕੀਲ ਗਈ। ਇਹ ਗੀਤ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸੁਣ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ‘ਤੇ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਨਸ਼ਿਆ ਜਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਤਨੀ ਅਜੇ ਜਾਗਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਕੌਣ ਗਾ ਰਿਹਾ ਏ?”

“ਪੁਸ਼ਪਾ।”

“ਪਰ ਇਤਨਾ ਮਿੱਠਾ! ਇਤਨਾ ਪਿਆਰਾ! ਉਹਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬੜਾ ਰਸ ਏ।”

“ਇਸ ਗੀਤ ਦੀ ਲੈ ਹੀ ਐਸੀ ਏ, ਕੋਈ ਵੀ ਕੁੜੀ ਗਾਵੇ, ਰਸ ਝਰੇਗਾ।”

ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ਕਿ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਧੁਨੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਟੂਣਾ ਹੈ।

ਗੀਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਪਰ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰੂਹ—ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਮੇਰੇ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਟੇਪ-ਰਿਕਾਰਡ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਮਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕੋਈ ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਤੋਂ ਗਲੀਆਂ ਪਰ੍ਹੇ ਇੱਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੁੱਢਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਕਿਧਰੋਂ ਲੱਕੜਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲੱਕੜਾਂ ਦਾ ਗੱਠਾ ਜਾਂ ਸਿਕਲੇ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਤਾਂਬੇ ਰੰਗੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ, ਲੰਮੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੀਆਂ। ਪਿੰਡਾ ਲੂਠਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਰੀਰ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀਆਂ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਲੱਕੜਾਂ ਦਾ ਗੱਠਾ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗੱਲਾਂ ਛੂਹ ਲਈਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਅਖਾਣ ਝੜਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਾਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਛੇੜੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਪਈਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਗੀਤ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਤੂਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਗੀਤ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਬੜੇ ਸਵਾਬ ਦਾ ਕੰਮ ਈ—ਪੁੰਨ ਖੱਟ ਲੈ।”

“ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕਰ ਕਮਾਵਣੋਂ ਹੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਭੀਂਦੀ।” ਉਹ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਕੋਠੇ-ਕੋਠੇ ਜਿੱਡੇ ਵੱਡੇ। ਬੱਸ, ਦੋਵੇਂ ਬਹਿ ਕੇ ਰੋਟੀ ਛਕ ਲੈਂਦੇ।

“ਤੂੰ ਕਿਤਨੇ ਪੈਸੇ ਰੋਜ਼ ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ ਏਂ?”

“ਬੱਸ ਢਾਈ-ਤ੍ਰੈ ਰੁਪਏ।”

“ਇਤਨੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਚਾ ਘਿੰਨ ਤੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਟਿਕ ਕੇ ਬਹਿ।”

“ਮੈਂ ਮੁਫਤਾਂ ਦੇ ਰੁਪਏ ਕਿਉਂ ਘਿੰਨਾਂ? ਗੱਲਾਂ ਕਰੇਣੇ ਦੇ ਪੈਸੇ। ਮੈਂ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਡੇਵਣੀ। ਪਿਉ-ਦਾਦੇ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕੋਈ ਇੰਞ ਵੇਚਨੈ?”

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣੀ, “ਜਿਸ 'ਲੇ ਵਿਹਲਾ ਥੀਵਸਾਂ, ਮੈਂ ਖੁਦ ਆ ਵੰਝਸਾਂ।”

ਮੈਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਹਲਾ ਹੋਇਆ, ਉਹਦੇ ਸੁਆਸ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਗੀਤ, ਅਖਾਣ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿੱਥੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ, ਸੰਭਾਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅਖਾਣ ਲਈ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬੋੜੀ ਦੂਰ ਦੋ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਅਖਾਣ ਪਾਉਂਦੇ ਸੁਣਿਆ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਪੂਰਾ ਅਖਾਣ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਰੁਕ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਓਪਰੀਆਂ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ, ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਕਾਹਲੇ-ਕਾਹਲੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਘਰ ਪੁੱਜਾ। ਉਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਮੇਰੀ ਜਵਾਨ ਸਾਲੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ-ਹੋਈ ਸੀ। ਮਹੱਲੇ-ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੀਵੀਆਂ ਪਰਚਾਣ ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਆਈਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸੱਦਿਆ ਤੇ ਕਾਹਲੇ-ਕਾਹਲੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਉਹਨਾਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਅਖਾਣ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਜੋ ਇਉਂ ਸੀ—

ਨਨਾਣਾਂ ਚਰਖੇ ਦੀਆਂ ਧਾਣਾਂ

ਦੇਵਰ ਦਿਲ ਦੇ ਜੇਵਰ

ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਕ ਪੋਠੋਹਾਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਕਈ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਤਾਂ ਬੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਲੋਕ-ਸਿਮਰਤੀ ਨੂੰ ਬੁੰਦ-ਬੁੰਦ ਕਰ ਕੇ ਚੋ ਨਾ ਲਿਆ।

ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜੁਆਨ ਮੌਤ 'ਤੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਲਿਖਵਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਟਾਲਦੇ ਰਹੇ।

“ਨਹੀਂ ਲਿਖਵਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਨਾ ਲਿਖਵਾਓ,” ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅੱਖੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਹਰ ਵੇਲੇ ਟਾਲ ਛੱਡਦੇ ਹੋ।”

“ਪੁੱਤਰਾ! ਇਹ ਗਾਲ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਗਹਿਰਾ ਸਦਮਾ ਹੋਣੈ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਛੁੱਟ ਨਿਕਲਨੀਆਂ। ਸੋਚਣ ਨਾਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਨੀਆਂ,” ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੱਸੀ।

ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ।

“ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?”

“ਤੂੰ ਕੋਲ਼ ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਆ ਵੇਈਂ, ਮੈਂ ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਤੋਂ ਵਿਹਲੀ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਵਾ ਦੇਸਾਂ।” ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੇਜੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦਰੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਲੰਮਾ ਘੁੰਢ ਕੱਢ ਕੇ, ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਵੈਣ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਫਿਰ ਸਾਹਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਗਿਆ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨਾਲ਼ ਇਕਸੁਰ ਹੋਏ, ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਲ਼ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਨੱਠੀਆਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਰੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਸਾਰ। ਰੋਂਦੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਰਚਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ, ਅਭਿੱਜ ਕੋਲ਼ ਬੈਠਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਪਿਆ।

ਉਹ ਤਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਝੱਟ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਸਹੁਰਾ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ ਤੇ ਬੇਜੀ ਨੂੰ ਦਰੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਵੇਖ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਲ਼ ਬੈਠ ਕੇ ਕੁਝ ਝਰੀਟਦਾ ਵੇਖ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਪਰ ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਗਜ਼-ਕਲਮ ਚੁੱਕੀ ਉੱਥੋਂ ਦੁੱਮ ਦਬਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਨੱਠਿਆ ਕਿ ਮੁੜ ਕਈ ਦਿਨ ਉੱਧਰ ਮੂੰਹ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ।

ਉੱਪਰਲੀ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ’ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਕੁਝ ਦੇ ਨੋਟ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਲਿਖੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ’ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਨੂੰ ‘ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਹਰਕੁਲੀਸ ਦੀ ਸਾਈਕਲ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਆਉਂਦਾ। ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮੀਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਲਾਸਾਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਟਿਊਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹਾਂਦਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਭੱਜਾ ਫਿਰਦਾ। ਇਹ ਸਾਈਕਲ ਮੇਰਾ ਹਮਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗਤੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ। ਮੇਰਾ ਸਾਹਸ।

ਮੈਂ ਹਾਰਡਿੰਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੇਮ ਨਾਲ਼ ਜਾਂਦਾ। ਉੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਰਿਸਾਲੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ਼ਦੇ। ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਭਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਨੋਟ ਝਰੀਟਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ। ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੈਸੇ ਵੀ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਹੈ—ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵੀ ਸੁਆਦ ਤੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵੀ ਅਨੰਦ।

ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦਿਆਂ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਮਗਨ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕ ਹੱਥ ਲੱਗੀ ਸੀ ਤੇ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗਹਿਰਾਈ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਭਰਪੂਰ ਸੋਝੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਉੱਠਿਆ। ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਝੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਈਕਲ ਕੋਲ਼ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਬੀ ਕੱਢ ਕੇ ਤਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗਾ ਪਰ ਸਾਈਕਲ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਸਾਈਕਲ ਨਦਾਰਦ। ਜਿਸ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ਼ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉੱਥੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਝੱਟ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਮਾਰੀ ਸੀ।

ਸਾਈਕਲ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਸਨ, ਮੇਰੀ ਗਤੀ। ਲੰਮੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਤੈਅ ਹੋਣਗੇ? ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਚੋਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇਤਨਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੈਦਲ ਕੱਛਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।

ਮੈਂ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਚਾਂਦਨੀ-ਚੌਕ ਦੇ ਥਾਣੇ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਉਣ ਗਿਆ ਪਰ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਡਾਂਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਤਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਾ ਹੋਗਾ।” ਲੰਮੀਆਂ ਆਕੜੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲ਼ਾ ਪੁਲਿਸੀਆ ਸੂਈ ਕੁੱਤੀ ਵਾਂਗ ਪੈ ਗਿਆ, “ਕਸੂਰ ਆਪਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਔਰ ਮੁਸੀਬਤ ਮੇਂ ਹਮੇਂ ਡਾਲ ਦੇਤੇ ਹੈਂ।”

“ਆਹ ਲਓ, ਵੇਖੋ ਚਾਬੀ।” ਮੈਂ ਚਾਬੀ ਵਿਖਾਈ।

ਪਰ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਨਵੀਸ ਹੋਣ ਦਾ ਰੋਹਬ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਜਰਾ ਕੁ ਸੰਭਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਆਪ ਮਾਲਕੀ ਕਾ ਸਬੂਤ ਲੇ ਆਓ ਰਸੀਦ ਵਗੈਰਾ, ਹਮ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖ ਲੋਗੇ।”

ਲੱਖ ਬਹਾਨੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ਼ ਟਰਕਾਣ ਦੇ।

ਮੈਂ ਰਸੀਦ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਮੇਰਾ ਵੀ ਸਾਈਕਲ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਿਲ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਲਾਹ ਲਏ ਨੇ, ਕੁਝ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਾਠੀ ਉਤਾਰ ਲਈ ਤੇ ਨਿਰਾ ਢਾਂਚਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਲੈਣ ਲਈ ਜਿਤਨਾ ਬੱਜਲ-ਖਵਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਇਹ ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾਂ। ਕੋਈ ਫੈਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਣ ਦਾ।” ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਰਤਾ ਪਰੇਡੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਇਹ ਤਾਂ ਭੁੱਖੀਆਂ ਗਿਰਝਾਂ ਨੇ, ਮਾਸ ਤਰੁੰਡਣ ਵਾਲੀਆਂ। ਗਿਰਝਾਂ ਤਾਂ ਮੁਰਦਾ ਮਾਸ ਨੂੰ ਤਰੁੰਡਦੀਆਂ ਨੇ, ਇਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਲਾਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਜਿਹੇ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਏ।”

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ।

ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

‘ਸਾਈਕਲ ਕਿੱਥੇ ਜੇ?’ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਇਹ ਵੇਖ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਚਾਬੀ ਵਿਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਸਾਈਕਲ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਬੱਸ ਇਤਨੀ ਜਿਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਏ।” ਤੇ ਮੇਰਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਹਾਸਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਕਦੀਰ ‘ਤੇ ਆਇਆ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ ਪੁਲਿਸ ‘ਤੇ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ‘ਚ ਅੱਥਰੂ ਛਲਕ ਆਏ....।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਿਮੋਬੁਣ ਤੇ ਬਿਖਰੀ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਰਹੀ—ਅਹਿੱਲ, ਅਜੰਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀ। ਫਿਰ ਉੱਠ ਕੇ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗਈ। ਵੱਡਾ ਟੁੱਕ ਥੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਾਰ ਕੱਢ ਲਿਆਈ। ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਜ਼ੰਜੀਰੀ ਟੁੱਟੀ ਪਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਰੁਪਏ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਅਸਮਰਥ ਸਾਂ।

“ਇਹ ਲਓ, ਲੈ ਜਾਓ”, ਹਾਰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਹਾਰ ਦੇ ਰਹੀ ਏ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ। ਲੰਮੇ ਘਰੇਲੀ ਦਲਿੱਦਰ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਕੇ-ਥੱਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ।

“ਕੀ ਕਰਾਂ, ਇਹਨੂੰ?” ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਉਹ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਦੇ ਰਹੀ ਏ। “ਇਹਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਆਓ।” ਉਸ ਨੇ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ‘ਤੇ ਵੱਟਾ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

“ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।” ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਪਿਆਰ ਫੁੱਟ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਘਰ ਦਾ ਖਰਚ ਚਲਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਰੀ ਵਿੱਚ ਢੋਇਆ ਦੁਪੱਟਾ ਵੇਚਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੱਲੇਦਾਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੂਟ।

“ਜਦੋਂ ਜੁੜਿਆ ਬਣਾ ਦੇਣਾ” ਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਪਈ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਹੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਚਾਂਦਨੀ-ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਸੁਨਿਆਰੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਗਰਜ਼ਵੰਦ ਸਾਂ, ਜੋ ਵੱਟਿਆ ਸੋ ਖੱਟਿਆ। ਫਿਰ ਪਲਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਤੋਂ ਸਾਈਕਲ ਖਰੀਦੀ। ਵੀਹ ਕੁ ਰੁਪਏ ਬਚ ਗਏ। ਇਸ ਰਕਮ ਨਾਲ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਸੁਖਾਲੇ ਲੰਘ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਂ ‘ਸਾਈਕਲ’ ਭੁੜਕਾਂਦਾ ਘਰ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਲੀ ਜਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਈਕਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਹੱਸ ਪਈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਰੁਪਏ ਉਸ ਦੀ ਤਲੀ ‘ਤੇ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਸੋਚਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲੈ ਕੇ ਕੀ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਮੋੜ ਕੇ ਕੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਦਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ, ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼। ਸਾਈਕਲ ਮਿਲ ਗਈ, ਖੰਭ ਫਿਰ ਉੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਫਿਰ ਜਾਗ ਉੱਠਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਰਕੀਲੋਜੀਕਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ‘ਫਤਿਹ ਪ੍ਰੀਤਮ’ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਇੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਅਣਮੌਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਮੁੱਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ-ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਟੀਕੁਐਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਨੋਟਸ ਐਂਡ ਕੁਐਰੀ, ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਜਨਰਲ, ਫੋਕਲੋਰ ਜਨਰਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਦੇ, ਇੱਥੇ ਸੰਭਾਲੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ਬਿਖਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੁੱਚੇ ਮੋਤੀਆਂ ਤੇ ਹੀਰੇ-ਲਾਲਾਂ ਦਾ ਅੰਬਾਰ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਮੋਤੀ ਪਰਖਣ ਲਈ ਚੁਗਣ ਲੱਗਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਗੁਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਨਾਗਾ ਸਵੇਰੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇਸਾਰ ਆ ਧਮਕਦਾ ਤੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ। ਘਰ ਦੀ ਭੁੱਖ- ਨੰਗ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਖਾਧੇ-ਪੀਤੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਣੀ ਮੇਰਾ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਘਰੋਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਮਪਲਾਇਮੈਂਟ ਐਕਸਚੇਂਜ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਘਰ ਥੱਕ ਕੇ ਚੂਰ ਪਰਤਦਾ। ਪਤਨੀ ਇਹੋ ਸਮਝਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਵਾਸਤੇ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ।

ਘਰ ਭੁੱਖ-ਨੰਗ ਵਰਤੀ ਸੀ—ਕਦੇ ਕੋਈ ਟਿਊਸ਼ਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਲੈਂਦਾ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸਾਲੇ—ਜਾਗ੍ਰਤੀ, ਸੈਨਿਕ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲੇਖ ਛਪ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਕਦੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਚਲਾਂਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਲੁੜੀਂਦਾ ਸਮਾਨ ਵੇਚ ਕੇ। ਜੇ ਚਾਰੇ ਬੰਨੇ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਚੱਲਦਾ ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਪੇਕੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ।

ਆਰਕੀਲੌਜੀਕਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਮੈਂ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਅੰਦਰ ਰਚਾਇਆ ਜੋ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰਚ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸੋਚ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਰ ਭਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਸਮ ਕਈ ਵਾਰ ਲਿਖਦਿਆਂ-ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਮਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅੱਕਿਆ। ਇੱਕ ਨਸ਼ਾ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੱਥੇ ਮੇਰਾ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਮੈਂ ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਛਲਕਦੀਆਂ ਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ, ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦੇਵਰਾਜ ਚਾਨਣਾ ਵੀ ਮਿਲਦੇ, ਮੋਹ ਭਿੱਜੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੇ...

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ—ਸੈਂਟਰਲ ਸਕੱਤ੍ਰੇਤ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜੋ ਉਦੋਂ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਪਾਸ ਬਣਵਾ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਨੇਮ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਤੱਕ ਬੈਠਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਦੁਰਲੱਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਪਛਾਣਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਪਾਸ ਬਣਵਾਏ ਬਗੈਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈਲਫ ਫਰੋਲਦਾ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਅਰਾਮਦੇਹ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਸੋਫਾ-ਸੈਂਟ ਪਿਆ ਸੀ। ਉੱਪਰ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਪੱਖੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਮਰੇ 'ਚ ਕੁਝ ਹਨੇਰਾ ਸੀ ਪਰ ਜੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਉਗਮ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਕਮਰਾ ਠੰਢਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਨਵੇਕਲੀ ਤੇ ਅਰਾਮਦੇਹ ਥਾਂ, ਬੜਾ ਮਜ਼ਾ ਆਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਗੱਲਿਆ। ਤੇ ਫਿਰ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕਮਰੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇਸਾਰ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਆ ਬਿਰਾਜਦਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਪੰਜ ਵਜੇ ਉੱਠਦਾ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮੈਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਅਮਲੇ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਵੀ ਗੇੜਾ ਕੱਢਦਾ ਹੋਇਆ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਵੇਖ, ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ।

ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਵੀ, ਤੀਜਾ ਮਹੀਨਾ, ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਪਈ। ਫੋਕ-ਲਿਟਰੇਚਰ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਬੈਠਣਾ ਸੀ। ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆਂ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਉਠਾਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਅਖੀਰ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅਹੁਦੇ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਿਹਲਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਗੱਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭੂਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਰਨ ਲੱਗਾ, ਸਾਹੋ-ਸਾਹ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਬਾ-ਤਬਾ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ, “ਤੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਬੈਠੇਂ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਆਂ।” ਗੱਲ ਵੀ ਠੀਕ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਗਿਆ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪੂਰੇ ਦਸ ਮਿੰਟ ਉਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ, ਝੱਗੋ-ਝੱਗ ਹੋਇਆ ਭੌਂਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਇਤਨਾ ਅਪਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਤਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹੋ- ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਣੀਆਂ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕਾਗਜ਼ ਸਮੇਟਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦਬਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਨੱਸਿਆ ਕਿ ਮੁੜ ਕਦੇ ਉਧਰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਮੈਂ ਘਰ ਹੀ ਛਹਿਕਿਆ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਉਦਾਸ ਤੇ ਬਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਨਿੱਤ-ਨਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਚਸਕਾ ਇਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਫਿਰ ਲਾਲਸਾ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਲੱਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਸ਼ਬਦ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਲੈ-ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਲੱਤ ਧਰ ਆਰਕੀਲੌਜੀਕਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਸਾਈਕਲ ਰੱਖ ਕੇ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਫਰੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚਪੜਾਸੀ ਦੌੜਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਬਾਹਰ ਸਾਈਕਲ ਆਪ ਦੀ ਹੈ?”

“ਜੀ ਹਾਂ, ਕਿਉਂ?”

“ਇੱਥੇ ਸਾਈਕਲ ਰੱਖਣੀ ਮਨ੍ਹਾ ਏ, ਉੱਧਰ ਕੰਟੀਨ ਕੋਲ ਸਾਈਕਲ-ਸਟੈਂਡ ਬਣਿਆ ਹੋਇਐ, ਉੱਥੇ ਰੱਖੋ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਏ।”

ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕ ਲਈ ਤੇ ਸਾਈਕਲ-ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਜਾ ਰੱਖੀ। ਠੇਕੇਦਾਰ ਦਾ ਨੌਕਰ ਦੌੜਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਪਰਚੀ ਕੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਇੱਕ ਆਨਾ ਦੇ ਦਿਓ।”

“ਇਹ ਸਾਈਕਲ-ਸਟੈਂਡ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਏ?” ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਆਨਾ ਨਹੀਂ।” ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਫਰੋਲਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

“ਆਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ!” ਠੇਕੇਦਾਰ ਦੇ ਨੌਕਰ ਨੇ ਘੂਰੀ ਵੱਟ ਕੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ।

“ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ,” ਮੈਂ ਕਹਿ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਕੱਲ੍ਹ ਆਨਾ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏਗਾ ਘਰ 'ਚ ਤਾਂ ਕੱਚੀ ਕੌਡੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਇੱਥੇ ਹੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ।”

ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਧੱਕਾ ਵਜਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੁਪਏ-ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੈਸਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਪੀਰ ਏ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਨਾ ਰੱਬ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਤੈਰਨ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਆਨਾ ਜੋ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੇਰਿਆਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗਾ।

“ਇੱਕ ਆਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ!” ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਮੁਖਾ ਤੀਰ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਹਰ ਨਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀ 'ਤੇ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਘਿਰਨਾ ਜਿਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਦਲਿੱਦਰੀ ਬਣ ਕੇ ਜੀਣ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ! ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਫਾਈਲ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਨੋਟ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਫਨੀਅਰ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਡੰਗ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ।

“ਮੈਂ ਹੁਣ ਪੈਸਾ ਕਮਾਵਾਂਗਾ।” ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਅਮੀਰ ਬਣਾਂਗਾ।”

ਉਹ ਹੱਸ ਪਈ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਤੁਸੀਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਓਗੇ?” ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਈ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, “ਤੁਸੀਂ ਕਲਮ ਘਿਸਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਬੱਸ, ਘਿਸਾਈ ਜਾਓ।”

‘ਮੈਂ ਰੁਪਏ ਕਮਾਵਾਂਗਾ, ਢੇਰ, ਝੱਲੀਏ, ਮੈਂ ਜਿੱਧਰ ਵਗਿਆ ਹਾਂ, ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਫੈਲਿਆ ਆਂ।’ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਨੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਬੜਾ ਤਰਸ ਆਇਆ।

ਝੱਟ ਕੁ ਅਰਾਮ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭ ਫਾਈਲਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਰੱਦੀ ਵੇਚ ਦਿਆਂ। ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਦਿਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਝਟਕਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ। ਸੰਸਕਾਰ ਇਤਨੇ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ। ਲੱਗਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਫਾਈਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਸਮਗਰੀ ਜੀਣ ਲਈ ਦੁਹਾਈ ਪਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

“ਹੁਣ ਪੈਸਾ ਕਮਾਣੈ, ਘਰ ਬੰਨ੍ਹਣੈ, ਮਕਾਨ ਉਸਾਰਨੈ—ਮੈਂ ਬੋਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

“ਸ਼ੇਖਰਚੱਲੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ,” ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨਿਹੋਰੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਘਰ ਆਟਾ ਨਹੀਂ, ਅੰਮਾਂ ਪੀਹਣ ਚੱਲੀ!” ਉਸ ਨੂੰ ਅਖਾਣ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬੜੀ ਆਦਤ ਸੀ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਕਹਿਣਾ—ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਪਰ ਲੰਮੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਮੱਕੜ ਜੋ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਲਾ ਤਣਦਾ ਹੈ, ਕਣ੍ਹਾ। ਮਰਤਬਾ—ਪਦ, ਰੁਤਬਾ, ਦਰਜਾ। ਫਿਜ਼ਾਅ—ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ। ਸਵਾਬ—ਪੁੰਨ, ਭਲਾਈ। ਨਦਾਰਦ—ਗਾਇਬ। ਬੇਨਿਆਜ਼—ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਲਾਪਰਵਾਹ। ਸਿਕਲ—ਭਾਰ

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. 'ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਾਢੇ' ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਕਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ?
2. ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ?
3. ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਸਾਈਕਲ-ਸਟੈਂਡ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ?
4. ਲੇਖਕ ਨੇ ਫਸਟ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਐੱਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
5. ਪਿਤਾ ਦੀ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
6. ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਸਮਗਰੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
7. "ਉੱਚੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ :" ਗੀਤ ਲੇਖਕ ਦੀ ਗੁਆਂਢਣ ਕੁੜੀ _____ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ।
(ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਨਵਾਂ ਸਾਈਕਲ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ _____ ਵੇਚਣਾ ਪਿਆ। (ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕੀ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ :
(ੳ) ਸੁਹਾਗ (ਅ) ਘੋੜੀਆਂ
(ੲ) ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ (ਸ) ਬੋਲੀਆਂ
10. ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੇ ਕਿਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ :
(ੳ) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ (ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ
(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ (ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਕਿਉਂ ?
2. ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪਏ ? ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।
3. ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
4. ਲੇਖਕ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਲ ਜੋ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
5. ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ

(1925-2015)

ਪਿਤਾ	: ਸ. ਹਰੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ
ਮਾਤਾ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੀਤਾਵੰਤੀ
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐੱਮ. ਬੀ. ਬੀ. ਐੱਸ., ਐੱਮ. ਏ. (ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ), ਡੀ. ਪੀ. ਐੱਸ, ਐਫ. ਆਰ. ਸੀ. ਸਾਈਕ
ਕਿੱਤਾ	: ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ, ਪੀ. ਜੀ. ਆਈ. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ ਹਨ।
ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ	: ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਅਸਲੇ ਤੇ ਉਹਲੇ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਸੰਸੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਗੀਤ, ਸਿਮਰਿਤੀ ਦੇ ਕਿਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਛੁਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਸਰੋਵਰ 'ਚੋਂ, ਨਾ ਇਹ ਗੀਤ ਨਾ ਬਿਰਹੜਾ, ਬਿਰਖੇ ਹੇਠ ਸਭ ਜੰਤ, ਗੀਤ ਮੇਰਾ ਸੋਹਿਲਾ ਤੇਰਾ
ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ	: ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਤਾਸੇ (ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ), ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ, ਸੁਰੰਧ ਆਬਨੂਸ (ਅਫਰੀਕਨ ਲੋਕ-ਗੀਤ), ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਨੇਕੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਰਹੱਸ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਝਲਕਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਨੇਕੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ “ਕੋਈ ਨਾਉਂ ਨਾ ਜਾਣੈ ਮੇਰਾ” ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ “ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ” ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਨੇ ਪੀ. ਜੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਘਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਘਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਰੱਬ ਨੇੜੇ ਢੁਕਦਾ ਹੈ। ਘਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ

1.

ਕਦੇ ਚਿੱਤ ਚੇਤੇ ਨਾ ਸੀ ਦਿੱਲੀ ਕਦੇ ਛੋੜਾਂਗੇ ਵੀ,
ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਕਿਉਂ ਪਿਆਰ ਸੀ।
ਥਾਂਵਾਂ, ਪਰ, ਕੋਈ ਕਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਿਭਦੀਆਂ ਨੇ,
ਸਾਡਾ ਇੱਕ ਬੱਝਣਾ ਬੇਕਾਰ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਕਾਲ ਦੇਂਦਾ ਪੱਕਾ ਨ ਬਿਠਾਲ ਕਿਤੇ,
ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਦਾਅਵਾ ਕਿਹਾ ਬਾਨ ਦਾ ?
ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਣਾ, ਕਿਹੜਾ ਆਂਗਨਾ ਵਸਾਣਾ ਅਸਾਂ
ਇਹਦਾ ਭੇਤ ਕੋਈ ਵੀ ਨ ਜਾਣਦਾ।
ਹੁਕਮ ਸਾਨੂੰ ਹੋਇਆ ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਵੀਏ,
ਡਾਕਟਰੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੰਸਥਾਨ ਨੂੰ ਚਲਾਵੀਏ।
ਅਸਾਂ ਓਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨ ਲਿਆ ਕਦੇ ਖ਼ਾਬ ਸੀ,
ਇਹ ਤਾਂ ਸੁਧਾ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਕਾਲ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਸੀ।
ਕਾਲ ਨਾਲ ਨਿਭਣਾ ਨ ਦੁਨੀ ਉੱਤੇ ਸਹਿਲ ਜੇ।
ਕਾਲ ਦੇ ਤਾਂ ਥੇਹਾਂ ਤੇ ਅਨੰਤਤਾ ਦੇ ਮਹਿਲ ਜੇ।
ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਲੇ ਹੋਣ, ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਿਰਹੜੇ,
ਕਾਲ ਹੀ ਤੋਂ ਗੀਤ ਬਣਨ, ਕਾਲ ਹੀ ਤੋਂ ਬਿਰਹੜੇ।
ਕਾਲ ਦੇ ਘਲਾਏ ਅਸੀਂ ਓਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਫਿਰ,
ਸੱਜਰੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਨਾਲ ਜੂਝ ਪਏ ਫਿਰ।
ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਓਥੇ ਅਸਾਂ ਕੱਟੇ ਭਾਣੇ ਰੱਬ ਦੇ,
ਓਡੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਵਰ੍ਹੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਲੱਭਦੇ।

2.

ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਘਾਲਣਾ ਸੀ ਓਥੇ ਸਾਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ,
ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਜਾਗੇ ਵਿੱਚ, ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਖ਼ਾਬਾਂ ਵਿੱਚ।
ਵਿਹਲ ਨਾ ਸੀ ਸੁਪਨੇ ਭਵਿੱਖ ਜੋਗੇ ਲੈਣ ਦੀ,
ਵਿਹਲ ਨਾ ਸੀ ਆਪਣੇ ਕੁਟੰਬ ਪਾਸ ਬਹਿਣ ਦੀ,
ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾ ਸਮੁੰਦ ਦੀਆਂ ਸੌਂਦੀਆਂ,
ਬੰਦ ਕਦੇ ਧਰਾ ਦੀਆਂ ਗਰਦਸ਼ਾਂ ਨ ਹੋਂਦੀਆਂ,
ਬੀਜ ਜਿਵੇਂ ਡਿਗੀ ਜਾਂਦੇ, ਜੰਗਲ ਉਗਾਂਵਦੇ,
ਮੇਘ ਜਿਵੇਂ ਝੜੀ ਲਾ ਕੇ ਬਰਖਾ ਵਸਾਂਵਦੇ,
ਤਿਵੇਂ ਰੁੱਝਾ ਰਹਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ।
ਹੱਥ ਰੱਖਾਂ ਕਾਰਜਾਂ 'ਚ, ਚਿੱਤ ਕਰਤਾਰ ਵਿੱਚ।

‘ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਪੂਜਾ ਹੈ’ ਅਵਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਆਂਵਦੀ,
ਜਦੋਂ ਮਧੂ-ਮੱਖੀ ਲੰਘੇ ਲਾਗੋਂ ਗੁਣਗੁਣਾਂਵਦੀ।
ਉੱਦਮ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ, ਉੱਦਮ ਹੀ ਸ਼ਾਨ ਹੈ,
ਉੱਦਮ ਬਗ਼ੈਰ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਸੁੰਨਸਾਨ ਹੈ।
ਪੰਛੀ ਖੰਭ ਮਾਰਦੇ ਤਾਂ ਅੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹੁੰਦੇ,
ਸੁਸਤ ਮਨਾਂ ਤਾਈਂ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਡਰਾਂਵਦੇ।
ਘਾਲਣਾ ‘ਚ ਲੱਗਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਜੋਗੀ ਵਿਹਲ ਨਾ।
ਆਲਸ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਰੇ ਅਵਹੇਲਨਾ।
ਮੈਨੂੰ ਲੱਗੇ, ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਅਸਲੋਂ ਪਵਿੱਤ ਹੈ,
ਘਾਲਣਾ ‘ਚ ਲੱਗੀਏ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੋਂਦਾ ਮਿੱਤ ਹੈ।
ਘਾਲਣਾ ਅਵਿਰਲ ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਨਸੀਬ ਸੀ,
ਕਾਵਿ ‘ਚ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਮਾਵਾਂ, ਇਹ ਵੀ ਗੀਤ ਸੀ।
ਸ਼ੁਰੂ ਓਦੋਂ ਏਹੋ ਨਿੱਜ-ਬੀਤੀ ਕਰ ਲੀਤੀ ਮੈਂ,
ਪੂਰੀ ਭਾਵੇਂ ਮਗਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ‘ਚ ਕੀਤੀ ਮੈਂ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦ : ਸੰਸਥਾਨ-ਸੰਸਥਾ। ਦੁਨੀ-ਦੁਨੀਆ। ਅਨੰਤਤਾ-ਅੰਤਹੀਣ, ਬੇਅੰਤ, ਅਨੇਕ। ਬੇਹ-ਸਥਾਨ, ਟਿਕਾਣਾ। ਪਿਰਹੜੇ-ਪਿਆਰੇ। ਬਿਰਹੜੇ-ਵਿਛੋੜੇ। ਘਾਲਣਾ-ਮਿਹਨਤ। ਕਰਮਸ਼ੀਲ-ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਕਾਮਾ। ਖ਼ਾਬ-ਸੁਫਨਾ। ਕੁਟੰਬ-ਟੱਬਰ, ਪਰਿਵਾਰ। ਗਰਦਸ਼ਾਂ-ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ, ਗੋੜਿਆਂ, ਘੁੰਮਣਾ। ਅਵਹੇਲਨਾ-ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਨਾ।

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ‘ਆਪਬੀਤੀਆਂ’ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
2. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਸੀ ?
3. ‘ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੰਸਥਾਨ’ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ‘ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ’ ਵਿਖੇ ਹੋ ਗਈ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
4. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਡਾ. ਨੇਕੀ ਕੋਲ਼ ਬਹੁਤ ਵਿਹਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
5. _____ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਸੁੰਨਸਾਨ ਹੈ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
6. ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ _____ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
7. ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਮਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ _____

(ੳ) ਘਾਲਣਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਨਾਲ਼

(ਅ) ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ਼

(ੲ) ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ਼

(ਸ) ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ਼

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ? ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਸੀ ?
2. 'ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ' ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ?
3. ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉੱਦਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ?
4. 'ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ' ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਕਾਲ' ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
5. ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ ?

ਡਾ. ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ

(24-02-1928)

ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸ਼ਾਮ ਕੌਰ
ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	: ਸ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ
ਜਨਮ-ਮਿਤੀ	: 24-02-1928
ਵਿੱਦਿਆ	: ਬੀ. ਐੱਸ-ਸੀ., ਐੱਮ. ਐੱਸ-ਸੀ. (ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ) ਅਤੇ ਐੱਮ. ਏ, ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. (ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ) ਡੀ.ਲਿਟ, ਡੀ.ਐੱਸ-ਸੀ.
ਕਿੱਤਾ	: ਅਧਿਆਪਨ, ਖੋਜ, ਲੇਖਨ
ਸਨਮਾਨ	: ਪਦਮ-ਭੂਸ਼ਨ ਅਵਾਰਡ, ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ (ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ) ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ।

ਡਾ. ਸ. ਸ. ਜੌਹਲ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਖੇਤੀ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਨਾਂ ਕਮਾਇਆ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਣਮੱਤੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ 'ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੋਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸਦਕਾ ਆਪ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅਹਿਮ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸੁਚੱਜੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ 'ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ', ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਚਾਂਸਲਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ 'ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਗਾਗਰ' ਵਿੱਚੋਂ 'ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ' ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮਾਹੌਲ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਈ ਆਦਤ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਮੁੜਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ, ਮਾਂ-ਪਿਓ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ, ਦੂਜਾ, ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ, ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਅਤੇ ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬਚਪਨ ਪੁੰਗਰਦਾ ਅਤੇ ਪਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਸਨ। ਦੋ ਵੱਡੇ, ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਜੋ ਇਸ ਵਕਤ ਕੋਈ 93-94 ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ 99 ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਅੱਛੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਪਲੇਗ ਪਈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ 'ਚੋਂ, ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਚਾਰ ਭਰਾ ਤੇ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਬਚੀ ਸੀ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਚਹੁੰਆਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਧੀ ਜਾਣ ਕੇ ਪਾਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਹਿਆ/ਵਰਿਆ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਭਰਾ ਇਕੱਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਦੋ ਮੁਰੱਬੇ ਨੀਲੀਬਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਹੋਏ ਸਨ, ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦੇ ਲੱਗੇ। ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਨੀਲੀਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਹੱਥੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਮਲੇ-ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇੱਕ ਤਾਇਆ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਪਿੰਡ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਰਤ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਜੋਗਾਂ ਨਾਲ਼ ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਮੁਰੱਬੇ (37 ਏਕੜ) ਦੀ ਖੇਤੀ ਸੀ ਸਾਡੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਦੋ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵਹਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰ, ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਹਲ਼ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇੱਕ ਜੋਗ ਦਾ ਜੋਤਾ ਲਾ, ਤੜਕਸਾਰ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਦੂਜੀ ਜੋਗ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਏਨੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘੋਲ-ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਫ਼ੌਜੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਸੀ। ਅੱਥੀ ਘੜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਕੱਟਣ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੀਜੀ ਪੁਸ਼ਤ ਤੱਕ ਵੀ ਸਾਡਾ ਸਾਂਝਾ ਟੱਬਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਜੁਦਾ ਕਮਾਉਂਦੇ -ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਲੜਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਘਰ-ਬਾਰ ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਤਾਂ ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੀ ਅਸਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੜਕੇ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਹਾਂ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਚਾਚੇ-ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ ਪਰ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸਕੇ ਭਰਾ ਹੀ ਹਾਂ। ਲੜਕੇ ਵੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ। ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸਾ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਕਦੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੇਗਾਨੇ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ਼। ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਦੂਸਰੀ, ਬਚਪਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਦੇਣ ਹੈ। 'ਮਿਹਨਤ' ਅਤੇ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ। ਮੈਂ ਜਦ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ (ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਫ਼ਾਈਨਲ) ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਦੋ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਸ ਰੁਪਏ ਥੋੜ੍ਹੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਫ਼ੀਸਾਂ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ਰਚੇ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਰੁਪਇਆ- ਦੋ ਰੁਪਏ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬੈਰ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟਾ ਲਿਆ ਕਿ 'ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਪਟਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਣੈ'। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਦਬੋਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ਼ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਜੋਤਾ ਹਲ਼ਾਂ ਦਾ ਲਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਤੜਕੇ ਦੋ ਵਜੇ ਉੱਠ ਕੇ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਹਲ਼ ਤੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਹਲ਼, ਦੋ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਵਾਹ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਜਵਾਨ ਸਾਂ ਪਰ ਸਾਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਅਲੂਆਂ ਹੀ। ਕੋਈ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਹਲ਼ ਵਾਹੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਡੰਗਰ-ਮਾਲ ਲਈ ਚਾਰਾ ਕੱਟ ਕੇ ਕੁਤਰੇ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤਾਈਂ ਲਿਆਉਣਾ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਲੀ ਹੋਈ ਚਰ੍ਹੀ -ਜੁਆਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਭਰੀਆਂ ਵੱਢ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਰੱਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਲ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਚਰ੍ਹੀ ਦੇ ਰੁੱਗ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਕੁਤਰੇ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਗੋੜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਖ਼ਤ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਤਿੰਨੇ ਭਰੀਆਂ ਕੁਤਰੇ ਬਗ਼ੈਰ ਮਸ਼ੀਨ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਡੰਡਾ ਖੜਕੇਗਾ। ਖੜਕਦਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਚਰ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਰਸ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚਰ੍ਹੀ ਦਾ ਰਸ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਣ ਨਾਲ਼ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਅਗਲੀ ਥਾਂ ਕੱਚੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੀਮਿਟ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪੱਕੀ, ਚੀਕਣੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ, ਸਿਰਫ਼ ਕੱਛਾ ਪਾ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਗੋੜਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਸੀਨਾ ਚੋ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਦੇ ਨਹੁੰਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪੈਰਾਂ ਬੋਲਿਓ, ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਘਰਾਲ਼ ਵਗਣ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਮਿਹਨਤ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵੀ ਅੱਖਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਘਰਾਲ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਸਿਰਫ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ

ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕੁਤਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਮੱਲ ਮਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਦਾ ਖੁਸ਼ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਥਾਪੀ ਲੈ ਕੇ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਤਿਲੋਕੀ ਉੱਤੇ ਫਤਿਹ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ- ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਪਦੀਆਂ ਧੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਬਰਾਬਰ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਲ- ਨਾਲ ਪਰਾਤਾਂ ਧਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਢਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਅਤੇ ਸੁਥਰੀ ਵਾਢੀ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਕੰਮ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਾਤਾਂ ਲਾਈਆਂ ਵੇਖਦੇ ਅਤੇ ਗਿਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਕੀਤੀ ਵਾਢੀ ਜੁਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵਕਤ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਸਖਤੀ ਕਿਉਂ ਹੈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਇਸ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਸਾਉਣ-ਭਾਦੋਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਹਲ ਵਾਹਿਆ। ਪੰਜ-ਪੰਜ ਪੰਡਾਂ ਕਪਾਹ 'ਚੋਂ ਮਧਾਣੇ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਵੀ ਖੋਤੀਆਂ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਕੀ ਵੀ ਗੁੱਡੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਛ ਲੱਗ ਕੇ ਜਿਸਮ 'ਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਮਾਦ ਦੇ ਮੂਸਲ (ਮੂੰਏ) ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਮੈਥੋਂ ਡਟ ਕੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਔਖੀ ਫਲੀਆਂ ਨਾਲ ਕਣਕ ਦੀ ਗਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੰਡ ਬਹੁਤ ਲੜਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦਿਲੋਂ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਣਕ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, “ਰੱਬਾ-ਰੱਬਾ, ਰਿਜ਼ਕ ਨਾ ਦੇਵੀਂ, ਮਾਂ ਲੱਕੜੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਖੇਗੀ।”

ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਬਚਪਨ ਦੀ ਦੁਆ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਜਦ ਕਣਕ ਦੀ ਗਹਾਈ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਮੁਰੱਬੇ ਤੂਤਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਛੱਪੜੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਨੰਗੇ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਜੋ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਇੱਕ ਬਹਿਸ਼ਤਾਂ ਦਾ ਹੁਲਾਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ਰਤ ਨੀਂਦ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਗਦੈਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਾ ਮਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੌਣ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤਗੜਾ ਹਾਂ। ਲੰਮਾਂ ਪਵਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਸੌ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ ਵਾਲੀ ਨੀਂਦ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੀ।

ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰੇ ਦੋ ਸਾਲ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਤੁੰਨ- ਤੁੰਨ ਮੈਨੂੰ ਖੁਆਇਆ-ਪਿਆਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਖ਼ਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਖਾਣ- ਪੀਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਜਿਸਮ ਦਾ ਕਰੜਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਸੀ ਪਰ ਮੋਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਟਵਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ “ਚੂਹੇਕੀ” ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮੁੜ-ਵਸੇਬਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਭਰੀਆਂ ਟਿੱਡਾਂ ਦੇ ਹਲਟ ਦਾ ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਵੀ ਟਪਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਮੁੰਡਾ ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭਰੀਆਂ ਟਿੱਡਾਂ ਨਾਲ ਹਲਟ ਦਾ ਡੇਢ ਗੇੜਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ।

ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਸੁਮੱਤ ਪੈ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਸਕੂਲ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ “ਜੂਨੀਅਰ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ” ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੋਂ ਕੋਈ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਮੀਲ ਦੂਰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਮਾਤਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਪਾਸ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੱਖੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਜੂਨੀਅਰ-ਸੀਨੀਅਰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਲਤੂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕੁੱਲ ਚਾਰ ਸਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਮਉਮਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ ਪਰ ਜੋ ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਅਨੋਖਾ ਹੀ ਸੀ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਾਇਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਗਿਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਦਿਨ-ਰਾਤ, ਸਾਲ ਭਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗ਼ੈਰ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਹਾਰਤ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਕੂਲ- ਪ੍ਰੇਅਰ, “ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ — ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ”, ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਗਨ ਵਾਲੇ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਪਾਸ ਫੁਟਬਾਲ ਖੇਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਸਿਖਾਏ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਰਕੱਢਵੇਂ ਫੁਟਬਾਲ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਯਾਦ ਹੈ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ। ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਓਵਰਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਟੀਮ ਗੋਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਆਈ ਤਾਂ ਐਨ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ “ਗੋਲ, ਗੋਲ.....ਗੋਲ” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਕਸਾਹਤ ਵਿੱਚ ਸੁਤੇਸਿਧ ਹੀ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੀਟੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ! ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਣੀ, ਉਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਕਿ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਦ ਮੈਂ ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲਾ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੋਂ ਸਿਰਫ਼ 7 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਕਮਰਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ

ਪਿੰਡੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਐਤਵਾਰ ਜਾਂ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਹੁਤ ਰੋਚਕ ਸੀ। ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਦਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੋ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਬਾਗ਼ ਸੀ, ਸੰਗਤਰਿਆਂ-ਮਾਲਟਿਆਂ ਦਾ। ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ “ਰਾਸ਼ੇ” ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਸੰਗਤਰਿਆਂ-ਮਾਲਟਿਆਂ ਦਾ ਬੋਰਾ ਭਰ ਲਿਆਂਦੇ ਸਾਂ। ਸੀ ਤਾਂ ਚੋਰੀ ਹੀ ਪਰ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤਰੇ-ਮਾਲਟੇ ਵੀ ਅੱਤ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਅਤੇ ਸੁਆਦਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ - ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ, ਆਥਣ; ਜੋਗ - ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ, ਜੋਤਾ - ਹਲ ਵਾਹੁਣ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਸਮਾਂ; ਸੁਮੱਤ - ਚੰਗੀ ਮੱਤ, ਬੁੱਧੀ, ਅਕਲ

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸ. ਸ. ਜੌਹਲ ਰਚਿਤ ਕਿਹੜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ‘ਆਪਬੀਤੀਆਂ’ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ?
2. ਲੇਖਕ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ?
3. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿਸ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ?
4. ਸ. ਸ. ਜੌਹਲ ਨੇ ਬਚਪਨ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
5. ਲੇਖਕ ਦੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਸਖ਼ਤ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਸਨ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
6. ਸ. ਸ. ਜੌਹਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। (ਸਹੀ/ਗਲਤ)
7. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਇਸ ਲਈ ਹਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇਬਣ ਜਾਣਾ ਹੈ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਰੱਬਾ-ਰੱਬਾ, ਰਿਜ਼ਕ ਨਾ ਦੇਵੀਂ, ਮਾਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਖੇਗੀ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਲੇਖਕ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ। ਉਹ ਸਨ.....
 - (i) ਲੇਖਕ ਦੇ ਦੋ ਤਾਏ
 - (ii) ਲੇਖਕ ਦੇ ਦੋ ਚਾਚੇ
 - (iii) ਲੇਖਕ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਚਾਚਾ
 - (iv) ਲੇਖਕ ਦਾ ਇੱਕ ਤਾਇਆ ਤੇ ਇੱਕ ਚਾਚਾ।
10. ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੇਖਕ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵਸੋਬਾ ਕੀਤਾ
 - (i) ਪਟਿਆਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ
 - (ii) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ
 - (iii) ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ
 - (iv) ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ‘ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ’ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਕੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. “ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ‘ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ।” ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ਼ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ?
3. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਕੰਮ ਕਿਹੜਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ?
4. ਲੇਖਕ ਦੇ ਮੁੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
5. ‘ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ’ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ?

ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ

(1928-2012)

ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	: ਸ. ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ
ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ	: ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਧਰਮੂਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
ਕਿੱਤਾ	: ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਾਕਾਰੀ।

ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਕਸ਼ ਮਰਦਾਵੀਂ ਸਰੀਰਿਕ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਸਤਮੇ-ਹਿੰਦ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਤੋਂ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਸ਼ਤੀ-ਜਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਲਮ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਮ ਕਮਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਟੇਟ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਨਾਂ ਖੱਟਿਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟੀ.ਵੀ ਸ਼ੋਅ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿੱਚ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਹੋਈ। ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਵਿੱਚੋਂ “ਮੇਰਾ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼” ਨਾਮੀ ਪਾਠ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਰੋਚਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਲਮ-ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਬੰਬਈ (ਮੁੰਬਈ) ਵਿੱਚ ਹੀ ਡੇਰੇ ਲੱਗ ਗਏ।

ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਮੈਂ 1952 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮਦਰਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ The World, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1954 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ 'ਝਲਕ' ਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਕਲਾਕਾਰ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ਼ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ। ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਡੁਪਲੀਕੇਟ ਸੌਦਾਗਰ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਤਲਬ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਤੇ ਲੜਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਓਮ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੌਦਾਗਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਓਮ ਜੀ ਦਾ। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਹੀਰੋ ਸੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਹੀਰੋਇਨ ਸੀ ਵੈਜੰਤੀ ਮਾਲਾ। 1956 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ, ਹਾਸ-ਰਸ ਕਲਾਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾਦਾ ਨਾਲ਼ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾਦਾ ਦਾ ਡੁਪਲੀਕੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ। ਇਸ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਰਿਹਰਸਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਕਦੇ ਗਲਤ ਤੇ ਕਦੇ ਠੀਕ ਵੀ ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ਾਟ 'ਓ.ਕੇ.' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਡੱਬ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।

ਅਸੀਂ ਘੋਲ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੋਟਲ ਅਸਟੋਰੀਆ, ਚਰਚ ਗੇਟ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਭਰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਈ। ਅਜੀਤ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਈ, ਮੈਂ ਬੋਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲਫਜ਼ ਪਸੰਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕਹਿ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, 'ਯੇ ਠੀਕ ਹੈ।' ਅਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਉਸ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ਼ ਸੌ ਜਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ਼ ਮੇਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ -ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ ਐਨਾ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗਲਤ। ਗਲਤੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕੇ। ਇਸ ਗਲਤੀ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਜੁਬਾਨ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਬੋਲਣੀ ਸਿੱਖੀ। ਉਸਤਾਦ ਹਸਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਸਮਝਾਏ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਗੱਲ ਪਈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾਦਾ ਵਾਲੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਇੱਕ ਸਨ, 'ਛੋੜ ਦੇ, ਯੇ ਤੁਮ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਤਾਰ ਮੈਂ ਠੀਕ ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਯੇ, ਜੇ ਤੇ ਜੇ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਜੇ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਜੇ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਰਿਹਰਸਲ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕਹਿ ਉੱਠਦੇ, 'ਹਾਂ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ', ਇਵੇ ਹੀ ਬੋਲ ਦਿਓ ਪਰ ਕੈਮਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਜੇ ਜਾਂ ਜੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ, ਇਸ ਫ਼ਿਕਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹਿਆ ਕਿ ਆਪਾਂ ਕਿਹੜਾ ਐਕਟਰ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਾਮਿਲ ਫ਼ਿਲਮ 'ਪੂਨੀ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਨਾਲ਼ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਾਮਿਲ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਾਹੀਆ ਐਕਟਰ ਬਲਰੀਆ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ।

1960 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਮਿਲੀ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਬੰਬਈ, ਹੁਣ ਮੁੰਬਈ ਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਦੰਗਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਰਾਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਲਮੀ ਕਲਾਕਾਰ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਮੀ ਕਪੂਰ, ਨਰਗਿਸ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਥ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਲਾਕਾਰ। ਇੱਕ ਦੰਗਲ ਵਿੱਚ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੰਗਲ ਕਿਸੇ ਚੈਰਿਟੀ ਫੰਡ ਵਾਸਤੇ ਸੀ। ਦੰਗਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਤੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਏਅਰਪੋਰਟ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ, ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਤੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ? ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋੜੇ ਤਜਰਬੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਤਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲੀ ਗਈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ਼ ਸਭ ਕੁਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵੈਸੇ ਤੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕਰ ਲਓ ਮਖੌਲ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।" ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ।" ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਂ।" ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਗੁੱਪ ਵਿੱਚੋਂ ਸੌਦਾਗਰ ਨੂੰ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤ ਮੰਨਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਆਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਘੁਲ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਦਲਜੀਤ ਰਾਓ ਤੇ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਹੋਟਲ ਦੇ ਇੱਕੋ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਫ਼ਿਲਮ-ਨਿਰਮਾਤਾ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣਾ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਨੰਬਰ ਤੇ ਪਤਾ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਲਵੋ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ; ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਐਵੇ ਗੱਪਾਂ-ਸ਼ੱਪਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ਼ ਮਦਰਾਸ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਕੰਮ

ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਾ ਆਈ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੀਅ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਨ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲੇ ਗਈ ਤਾਂ ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ, ਇੱਕ ਕੰਮ ਮਿਲੇ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਤਾਂ ਜਵਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਧਰੇ ਗਾਮੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਜੋ ਆਮ ਬੁੱਢਿਆਂ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਖਰ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਵੀ ਨਾ ਛੱਡੋ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਲਵੋ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਭਈ ਵਾਹ! ਲੋਗ ਤੋ ਹਮਾਰੇ ਪੀਛੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੈਂ ਕਿ ਹਮ ਉਨ੍ਹੋਂ ਫਿਲਮ ਮੇਂ ਕਾਮ ਦੇਂ, ਔਰ ਹਮ ਆਪ ਕੇ ਪੀਛੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੈਂ ਔਰ ਆਪ ਹਮਾਰੀ ਪਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਆਪ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਫਿਲਮ ਬਨਾਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ ਯਾ ਫਿਲਮ ਬਨਾਨੇ ਕਾ ਖਿਆਲ ਰਖਤੇ ਹੈਂ।’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਭਾਈ ਮੈਂ ਇੱਕ ਐਸਟੇਬਲਿਸ਼ਡ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਹੂੰ ਔਰ ਕਈ ਫਿਲਮੇਂ ਬਨਾ ਚੁਕਾ ਹੂੰ। ਅਬ ਮੈਂ ਏਕ ਐਸੀ ਫਿਲਮ ਬਨਾਨਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ ਜੈਸੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਬਨੀ ਹੈ। “ਹਰਕਿਉਲੀਸ ਇਨ ਚੇਨਜ਼।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੁਝੇ ਐਕਟਿੰਗ ਤੋਂ ਆਤੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਕਾ ਕਿਆ ਕਰੇਂਗੇ?’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਹਮਾਰੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ‘ਬਾਬੂ ਭਾਈ ਮਿਸਤਰੀ’ ਨੇ ਆਪ ਕੀ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇਖੀ ਹੈਂ, ਉਨਕਾ ਕਹਿਨਾ ਹੈ ਕਿ ਐਕਟਿੰਗ ਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ ਪਰ ਛੋੜ ਦੀ ਜਾਏ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਫਿਰ ਮੁਝੇ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਮੇਂ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਤੇ ਫਿਰ ਲੇਨੇ -ਦੇਨੇ ਕੀ ਬਾਤ ਕਰ ਲੀ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਸਾਈਨਿੰਗ ਅਮਾਊਂਟ ਸਾਬ ਲੇ ਕਰ ਆਇਆ ਹੂੰ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਆਪ ਕੋ ਯੇ ਕੈਸੇ ਯਕੀਨ ਥਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਊਂਗਾ?’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਜਬ ਤੁਮਨੇ ਮੁਝਸੇ ਕਾਂਟੈਕਟ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਤੇ ਬੋਝਾ ਮਾਯੂਸ ਹੁਆ ਥਾ ਪਰ ਨਾ ਜਾਨੇ ਕਿਉਂ ਮੁਝੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਥਾ ਕਿ ਤੁਮ ਮੇਰੀ ਫਿਲਮ ਮੇਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਮ ਕਰੇਂਗੇ। ਅਬ ਆਖਿਰੀ ਬਾਤ ਤੈ ਕਰ ਲੋ ਤੇ ਇਤਮੀਨਾਨ ਹੋ ਜਾਏ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਨੇ, ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਕੀ ਹਾਂ ਕਰ ਦੀ ਹੈ, ਅਬ ਲੇਨ-ਦੇਨ ਕੀ ਬਾਤ ਬਾਅਦ ਮੇਂ ਕਰ ਲੇਂਗੇ।’ ਪਰ ਦੇਵੀ ਜੀ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ, ਫੈਸਲਾ ਅਭੀ ਕੀਏ ਦੇਤੇ ਹੈਂ। ਆਪ ਕੀ ਫਿਲਮ ਮੇਂ ਮੁਝੇ ਕਿਤਨੇ ਦਿਨ ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਹੋਗਾ?’ ਸੋਚ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਸਾਠ ਦਿਨ ਤੋ ਲਗ ਹੀ ਜਾਏਂਗੇ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਫਿਰ ਆਪ ਮੁਝੇ ਸਾਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਦੇ ਦੇਨਾ।’ ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਬੜੇ ਚਤਰ ਸਨ, ਭਾਪ ਗਏ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਦਿਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਅਗਰ ਕਾਮ ਕਮ ਦਿਨ ਕਾ ਹੋ ਤੇ?’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਕਿਤਨੇ ਦਿਨ ਕਾ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ?’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਅਗਰ ਕਾਮ ਪਚਾਸ ਦਿਨ ਕਾ ਹੋ ਤੇ?’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ, ਆਪ ਪਚਾਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦੇਨਾ।’ ਉਹ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਅਗਰ ਕਾਮ ਚਾਲੀਸ ਦਿਨ ਕਾ ਹੋ ਤੇ?’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਤੇ ਚਾਲੀਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦੇਨਾ, ਮਗਰ ਇਸ ਸੇ ਕਮ ਨਹੀਂ ਲੂੰਗਾ, ਕਾਮ ਚਾਹੇ 30 ਦਿਨ ਕਾ ਹੋ।’ ਬੜੇ ਚਲਾਕ ਨਿਕਲੇ ਉਹ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਪਾਂਚ ਹਜ਼ਾਰ ਆਪ ਯੇ ਪਕੜੀਏ ਜੋ ਮੈਂ ਲੇ ਕਰ ਆਇਆ ਹੂੰ। ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਪਰ ਲੇਤੇ ਜਾਨਾ। ਅਗਰ ਤੋ ਕਾਮ 30 ਦਿਨ ਮੇਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪ ਕੋ ਮਿਲੇ ਗਏ 35 ਹਜ਼ਾਰ ਔਰ ਅਗਰ ਕਾਮ ਚਾਲੀਸ ਦਿਨ ਮੇਂ ਖਤਮ ਹੁਆ ਤੇ ਆਪ ਕੋ ਮਿਲੇ ਗਏ 45 ਹਜ਼ਾਰ।’ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਸੱਦਣਗੇ ਤਾਂ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਤੇ ਹੋਟਲ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਆਦਿ ਦਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਇਹ ਦੇਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਬਈ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਟੂਰਨਾਮੈਂਟ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ‘ਕਿੰਗਕਾਂਗ’। ਇਹ ਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਫਿਲਮ ‘ਕਿੰਗਕਾਂਗ’ ਵੇਖ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਪਹਿਲਵਾਨ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਫਿਲਮ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਤੇ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਮੇ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ‘ਐਮਲ ਜ਼ਾਇਆ’ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਲਵੋ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪਹਿਲਵਾਨ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਪਸੰਦ ਆਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਜਾ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਨੂੰ ਸਾਈਨ ਕੀਤਾ।

ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਦੰਗਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੇਵੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਖਾਹ-ਮਖਾਹ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਈਸਟ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦਾ ਸ਼ਡਿਊਲ ਫਿਕਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਨੈਰੋਬੀ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਨੈਰੋਬੀ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੀਲੇ ਬੁਖਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਗਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਗਵਾ ਤਾਂ ਲਿਆ ਪਰ ਬੰਬਈ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਅਥਾਰਟੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਾਟੀਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਇਹ ਟੀਕਾ 15 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲਗਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।’ ਦੇਵੀ ਨੇ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲੇ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਕੁਰਾਟੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖਾਣਾ ਬਣਵਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਭੁਲੱਕੜਾਂ ਨਾਲ ਟੇਬਲ-ਟੈਨਿਸ ਖੇਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਕੱਟਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾ ਬਣੀ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਰੁਕਣਾ

ਬੇਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਹੁਣ ਦੁਬਾਰਾ ਹੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਮੁੜ ਲੈਣੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਰਾਟੀਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨੈਰੋਬੀ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲਈ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਘੋਲ ਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰਨ ਮੈਂ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ‘ਕਿੰਗਕਾਂਗ’ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇ ਰਸ਼-ਪ੍ਰਿੰਟ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬੰਬੇ ਲੈਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਪੌਣੀ ਪਿਕਚਰ ਬਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਹੋਰ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਇੱਕ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਸ਼ਨ ਲਾਲ ਸਭਰਵਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਹਜ਼ੂਰ ਦੱਸੋ, ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ?’ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਚੱਲੋ, ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ।’ ਅਸੀਂ ਲੈਬ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਦਰਸ਼ਨ ਲਾਲ ਨਾਲ ਆਏ ਦੂਸਰੇ ਸੱਜਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵੋਹਰਾ ਸੀ, ਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਫ਼ਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਈਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਾਹਰੋਂ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਵਾਸਤੇ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਕਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੋਚ ਕੇ ਦੱਸਾਂਗਾ।’ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਫ਼ਿਲਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਕਲਰ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਬਣਾਏਗਾ ‘ਸੈਮਸਨ’ ਤੇ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਬਣਾਏਗਾ ‘ਹਰਕੁਲੀਸ’। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸੋਚ ਕੇ ਦੱਸਾਂਗਾ।’ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਸਟੋਰੀਆ ਹੋਟਲ ਤੱਕ ਲਿਫਟ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿੱਥੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਆਵਾਂਗਾ, ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਤੇ ਹੋਟਲ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਪਹਿਲਵਾਨ, ਮੇਰੀ ਯੇ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਹੈ ਕਿ ਅਬ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬੰਬਈ ਮੈਂ ਹੀ ਰਹਿਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੋਗੇ। ਆਪ ਕੇ ਪਾਸ ਫ਼ਿਲਮੋਂ ਕਾ ਇਤਨਾ ਕਾਮ ਆਏਗਾ ਕਿ ਆਪ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਛੋੜ ਕਰ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ਿਲਮੋਂ ਮੈਂ ਹੀ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਲਗੋਗੇ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਆਗੇ ਚਲ ਕਰ ਕਿਆ ਹੋਗਾ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਨਤਾ। ਹਾਂ, ਅਬ ਮੈਂ ਯਹ ਜਾਨਤਾ ਹੂੰ ਕਿ ਫ਼ਿਲਮੋਂ ਮੈਂ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਛੋੜ੍ਹੇਗਾ।’

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਾਬੂ ਭਾਈ ਮਿਸਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਸਾਈਨ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਤਾਂ ਬਾਬੂ ਭਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਅਗਰ ਤੋ ਫ਼ਿਲਮੋਂ ਮੈਂ ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੋ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਯੇ ਫ਼ਿਲਮੋਂ ਸਾਈਨ ਕਰ ਲੋ ਕਿਉਂਕਿ ਏਕ ਫ਼ਿਲਮ ਕੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹੋ ਯਾ ਨਾ ਹੋ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਨਤਾ, ਮਗਰ ਤੀਨ ਮੈਂ ਸੇ ਕੋਈ ਤੋ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਗੀ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ, ਦੋਨੋਂ ਮੈਂ ਸੇ ਏਕ ਸਾਈਨ ਕਰਤੇ ਹੈਂ।’ ਮੈਂ ਹਾਲੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਰਣਜੀਤ ਸਟੂਡੀਓ ਮੇਰੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ‘ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਇਆ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਟੋਕਨ ਮਨੀ ਫੜਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਸਾਈਨ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਕੀ ਫ਼ਿਲਮ ਸਾਈਨ ਕਰ ਲੀ, ਅਬ ਹਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੇ ਤੇ ਹਮਾਰੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਗੀ। ਮੈਨੇ ਔਰ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਏਕ ਸਾਬ ਆਪ ਸੇ ਬਾਤ ਕੀ ਥੀ।’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਦੋ ਮੈਂ ਸੇ ਏਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤਾ ਥਾ ਸੋ ਮੈਨੇ ਕਰ ਲੀ, ਅਬ ਆਪ ਮੁਝੇ ਮਾਫ਼ ਕਰੋ। ਪਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜਾ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਬਣਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇ ਕਾਂਟ੍ਰੈਕਟ ਦੀ ਰਕਮ ਦੱਸ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਰੰਗਦਾਰ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਫ਼ਿਲਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਥਿਏਟਰ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਹਫ਼ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦਸ-ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਘੱਟ। ਸ਼ੈਰ ਜੋ ਵੀ ਹੋਇਆ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਦਰਸ਼ਨ ਲਾਲ ਨੇ ਤਾਂ ‘ਸੈਮਸਨ’ ਫ਼ਿਲਮ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ‘ਕਿੰਗਕਾਂਗ’ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ‘ਹਰਕੁਲੀਸ’ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਹਿੱਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦੂਸਰੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਾਂਟ੍ਰੈਕਟ ਦੁੱਗਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਜ਼ਬਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਫ਼ਲੈਟ ਵੀ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਵਾਹ-ਵਾਹ, ਵਰਨਾ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਬੰਬਈ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

‘ਕਿੰਗਕਾਂਗ’ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਾਰਚ, 1962 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬਰੂਆ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਗੋਰਾਟੀ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲੜ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਦਾ ਬਾਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਖ਼ਤ ਆਇਆ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਲੜਕਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੌੜੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ‘ਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੜਕੇ ਤੇ ਲੜਕੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਲਿਖ ਭੇਜੀ। ਸੰਤਾਨ , ਸੰਤਾਨ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਲੜਕਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਲੜਕੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕਲਚਰ ਮੁਤਾਬਕ ਉਲਾਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੜਕਾ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ-ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਕੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਣਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਦਾਰੂ ਵਗੈਰਾ ਪੀਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ। ਇੱਕ-ਦੋਹ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਰੱਬ ਲੜਕਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਭਈ, ਮੈਂ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਸੋਗ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਭਈ ਵਾਹ, ਸਾਡੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾ ਦਿਲ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲਿਆ।

ਸੰਨ 1962 ਦੇ ਅਗਸਤ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ 'ਕਿੰਗਕਾਂਗ' ਫਿਲਮ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਐਨੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਸੈਕਟਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ ਪਰ ਲਲਿਤ ਦੋਸ਼ੀ ਜੋ ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਸੈਕਟਰੀ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲ਼ੇ ਸਨ ਪਰ ਬੰਬਈ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੈਟਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੈਕਟਰੀਸ਼ਿਪ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਹੀ ਸਿਆਣੇ ਬੰਦੇ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਅਜੀਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਤਜਰਬੇ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਰਮਾਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਕਿਸ ਫਿਲਮ-ਨਿਰਮਾਤਾ ਕੋਲ਼ ਹਨ। ਕਿਸ ਵੇਲ਼ੇ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰਨ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਦੱਸਣ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਖੁਦ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 1959 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇੱਕ ਅੰਬੈਸਡਰ ਕਾਰ ਖ਼ਰੀਦ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਹੋਣ, ਕਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਰ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਇਸ 'ਤੇ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸੀ। ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਇੱਕ ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਰਖਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਜਦੋਂ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਥੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਕਾਰ ਡ੍ਰਾਈਵ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।' ਨਾਲ਼ੇ, ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਘਰੋਂ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਸ਼ੋਅਮੈਨਸ਼ਿਪ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਪਰ ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰ ਨਾ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰਕੇ ਨਿਕੰਮਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਜਿਹੀ ਪੈ ਗਈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਬੈਸਡਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਰਸਡੀਜ਼ ਆ ਗਈ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੰਬੈਸਡਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਲਿਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਠੀਕ ਹੈ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਰੱਖੀ ਰੱਖੋ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚਲਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।' ਇਹ ਕਾਰ ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਕੋਲ਼ ਕੋਈ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਸਾਲ ਰਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁਕੀਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲ਼ਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ਤ ਲਿਖੇ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਭਰੀ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਬੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ; 'ਤੁਮ ਭਾਰਤ ਕੇ ਭੀਮ ਹੋ, ਬਜਾਤੇ ਕਿਉਂ ਬੀਨ ਹੋ,' ਆਦਿ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁਸ਼ਤੀ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਰਿਹਾ, ਬਾਕਾਇਦਾ ਜ਼ੋਰ ਜਾਰੀ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਆਈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਤੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਵਾਨੀ ਭੁਲਾ ਦਏਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗੀਨੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਂਦਾ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ਼ ਘੁਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਆਇਆ ਕਿ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਮੈਂ ਸੱਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੁਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਵਰਜ਼ਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਸਮਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ਼ੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜਨਾ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸੀਨ ਕਰਨੇ ਮੇਰਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਭਰੀ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਤੇ ਹਿੰਦੀ

ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀਆਂ ਸਿੱਖ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਰਦੂ ਸਿੱਖਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਕੋਹਲੀ ਦੀ ਫਿਲਮ “ਏਕ ਥਾ ਅਲੀ ਬਾਬਾ” ਸਾਈਨ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹਰਬੰਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਪਹਿਲਵਾਨ ਤੇਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਬੇਸ ਹੈ, ਮੈਂ “ਏਕ ਥਾ ਅਲੀ ਬਾਬਾ” ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਰੱਖਾਂਗਾ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਸਿੱਖ ਲੈ।’ ਮਾਸਟਰ ਹਸਨ, ਨਿਸ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਮਾਸਟਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਈ ਗਈ। ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਵਿਚਾਰੇ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਮਾਸਟਰ ਹਸਨ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਬੋਲਣ ਤੇ ਬੋਝੀ-ਬਹੁਤ ਲਿਖਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਖਾਸ ਕਰ ਬੋਲਣ ਦੇ ਜੋ ਢੰਗ ਦੱਸੇ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਜ, ਜ਼ ਤੇ ਯ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ 1956 ਈਸਵੀ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਹਟੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

“ਏਕ ਥਾ ਅਲੀ ਬਾਬਾ” ਦੇ ਇੱਕ ਸੀਨ ਦੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹਰਬੰਸ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ ਕਿ ਅਵਾਜ਼ ਮੇਰੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਹੀ ਬੁਲਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਤੇ ਖਲਨਾਇਕ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਫਜ਼ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ।

ਕਹਿਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਸੀ, “ਖ਼ਾਦਿਮ ਕੋ ਅੰਦਰ ਆਨੇ ਕੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ?” ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਸ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਨਵੇਂ ਬੰਦੇ ਨਾਲ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਦਿੱਕਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।’ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ; ਭਈ, ਕੀ ਪਤਾ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਏਨਾ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਵਾਂ। ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਢਿੱਲੇ ਜਿਹੇ ਮਨ ਨਾਲ਼ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡ, ਜੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਬੋਲਣਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈ।

ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ: ਅਲਫ਼ਾਜ਼ - ਲਫਜ਼ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ, ਸ਼ਬਦ; ਰਿਹਰਸਲ - ਅਭਿਆਸ, ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ; ਉਸਤਾਦ - ਗੁਰੂ, ਅਧਿਆਪਕ; ਮਜ਼ਾਹੀਆ- ਹਾਸ-ਰਸੀ; ਦੰਗਲ - ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ; ਇਤਮੀਨਾਨ - ਅਰਾਮ ਨਾਲ਼; ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ - ਭਵਿਖ-ਬਾਣੀ; ਮੁਕੱਰਰ - ਤੈਅ, ਨਿਯਤ; ਇਜਾਜ਼ਤ - ਆਗਿਆ

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿਹੜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ‘ਆਪਬੀਤੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ?
2. ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹੜੀ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ?
3. ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਬੰਬਈ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇਗਾ- ਇਹ ਭਵਿਖ-ਬਾਣੀ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ?
4. ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
5. ਤਾਮਿਲ ਫਿਲਮ ‘ਪੂਨੀ’ ਵਿੱਚ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਨਾਲ਼ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
6. ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੜਕੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਣਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
7. ਕਿੰਗਕਾਂਗ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾਸੀ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. 1962 ਈਸਵੀ ਦੇਮਹੀਨੇ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਬਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)

9. ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣਾਇਆ

(i) ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ	(ii) ਲਲਿਤ ਭਾਈ ਨੂੰ
(iii) ਬਾਬੂ ਭਾਈ ਮਿਸਤਰੀ ਨੂੰ	(iv) ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ

10. ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਸਿੱਖੀ

(i) ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਕੋਹਲੀ ਤੋਂ	(ii) ਓਮ ਪੁਰੀ ਤੋਂ
(iii) ਮਾਸਟਰ ਹਸਨ ਤੋਂ	(iv) ਹਰਬੰਸ ਤੋਂ

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕਦੋਂ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਿਉਂ ਲਿਆ ?
2. ਪੀਲੇ ਬੁਖਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਲਗਵਾਉਣ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ?
3. ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਬਾਬੂ ਭਾਈ ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ?
4. ਧੀ ਦਾ ਬਾਪ ਬਣਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ? ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
5. ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਸ਼ਤੀ- ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੋਇਆ ?
6. 'ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼' ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ-ਅੰਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

ਪਿਤਾ	: ਡਾ. ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ
ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	: ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਵਿੱਦਿਆ	: ਐੱਮ. ਏ. (ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ)
ਕੰਮ-ਕਿੱਤਾ	: ਅਧਿਆਪਨ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੈ।
ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ	: ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ—ਗੁਲਬਾਨੋ, ਬੁੱਤ ਸ਼ਿਕਨ, ਮਹਿਕ ਦੀ ਮੌਤ, ਇੱਕ ਔਰਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਧੁੱਪ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ, ਫਾਲਤੂ ਔਰਤ, ਸਾਵੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ, ਮੌਤ ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੀ, ਨਵੰਬਰ ਚੁਰਾਸੀ, ਨਾ ਮਾਰੋ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਜੰਗਲ਼।
ਨਾਵਲ	: ਗੋਰੀ
ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ	: ਤਕੀਏ ਦਾ ਪੀਰ

ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ—ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਤੇ ਕੂੜਾ-ਕਬਾੜਾ। ਹਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਅੰਸ਼ ‘ਕੂੜਾ-ਕਬਾੜਾ’ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਨੀਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੇ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕਾ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਜਿਹੜਾ ਪੁਸ਼ਤ ਦਰ ਪੁਸ਼ਤ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਸਿਰਜਿਆ ਤੇ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੀਆਂ ਧੀਆਂ—ਮੇਰੇ ਖੰਭ

ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਅਰਪਨਾ ਤੇ ਕੈਂਡੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦੋ ਖੰਭ ਸਨ।

ਖੈਰ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਹੋਰ ਵਧੀਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜ਼ਾਹਿਰ ਏ ਕਿ ਦੋ ਬੱਚੀਆਂ ਦਾ ਏਡੇ ਕਾਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲ ਦਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਖਰਚ ਮੇਰੇ ਵਿੱਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ।

ਵੇਚਣ ਜੋਗਾ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼। ਨਾ ਗਹਿਣੇ, ਨਾ ਕੱਪੜੇ, ਨਾ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ। ਨੰਗੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਧੁੱਪਾਂ ਨਾਲ਼ ਝੁਲਸੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਖੜੋਤੀ ਸਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡੇ ਓਹਲੇ ਲੁਕਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਕੜੀ ਆਪਣੇ ਚੂੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੀ ਏ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਖੰਭ ਵੀ ਖੋਹੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਖੁੱਸੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲ਼ਾ ਨੰਗਾ-ਬੁੱਢਾ ਜਿਸਮ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਗੋਸ਼ਟ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਲਹੂ ਦੇ ਤੁਬਕੇ ਚੋਅ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੈਰਤ ਏ ਕਿ ਏਨਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਜ਼ਿਥਾ ਕੀਤਾ ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਅਜੇ ਵੀ ਨਿੱਘਾ ਸੀ।

.....

ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਸ ਹਕੀਮ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਜ੍ਹਾ-ਕੜਾ ਦੀ ਔਰਤ, ਬਹੁਤ ਸਿਆਣੀ ਤੇ ਦਾਨੀ, ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਸ਼ਾਇਦ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਉਹਨੇ ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਹੁਣ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲੀ ਕਰਦਿਆਂ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਘਰ ਦੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਗੀਆਂ ਦੋ ਮਸ਼ੂਮ ਕਲੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਵਿਖਾਏ। ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਟਾਪ’ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ।

“ਮਿਸ ਹਕੀਮ, ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਟੈਸਟ ਲੈ ਲਵੋ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦਾਖਲ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਇਰਵਨ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ‘ਸਕੂਲ ਲੀਵਿੰਗ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ’ ਲੈ ਆਵਾਂਗੀ। ਹਾਲੀ ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੇ ਕਿ ਕੀ ਪਤਾ ਏਥੇ ਦਾਖਲਾ ਮਿਲਦਾ ਏ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, ਏਨੇ ਵਧੀਆ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੈਸਟ ਕੀ ਲੈਣੇ! ਸਮਝੋ, ਹੋ ਗਈਆਂ ਦਾਖਲ। ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਸਕੂਲ ਲੀਵਿੰਗ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਵੀ ਲੈ ਆ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ।

ਤੇ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਲਿਸਟ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਛੇ-ਛੇ ਯੂਨੀਫਾਰਮਾਂ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਸ਼ੈਟਰ, ਦੋ-ਦੋ ਕੋਟ, ਛੇ ਜੋੜੇ ਗਰਮ ਜੁਰਾਬਾਂ ਦੇ, ਛੇ ਜੋੜੇ ਕਾਟਨ ਦੀਆਂ ਸਫੈਦ ਜੁਰਾਬਾਂ ਦੇ, ਦੋ-ਦੋ ਬੂਟ ਯੂਨੀਫਾਰਮਾਂ ਨਾਲ਼, ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬੂਟ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ, ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕੈਨਵਸ ਸ਼ੂ ਸਪੋਰਟਸ ਵਾਸਤੇ, ਬਾਰਾਂ-ਬਾਰਾਂ ਹੁਮਾਲ, ਛੇ-ਛੇ ਗਰਮ ਅੰਡਰਵੀਅਰ, ਛੇ-ਛੇ ਬਨੈਣਾਂ, ਕੱਛੀਆਂ, ਮਾਲ ‘ਤੇ ਜਾਂ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਂ ਸਕੇਟਿੰਗ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ-ਦੋ ਚੰਗੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਫ਼ਰਾਕਾਂ, ਇੱਕ ਡ੍ਰੈੱਸ ‘ਐਨੂਅਲ ਡੇ’ ਨੂੰ ਪਾਣ ਲਈ। ‘ਐਨੂਅਲ ਡੇ’ ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਦਾ ਤੇ ਆਕਲੈਂਡ ਦੇ ‘ਬ੍ਰਦਰ ਸਕੂਲ’ ਬਿਸ਼ਪ ਕਾਟਨ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਹਮੇਸ਼ਾਂ, ਏਸ ਕਰਕੇ। ਰਜਾਈ, ਤਲਾਈ, ਸਰ੍ਹਾਣਾ, ਚਾਦਰਾਂ ਤੇ ਖ਼ੈਰ ਹੋਣਗੀਆਂ ਹੀ।

ਪਹਿਲੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਲਿਸਟ ਕੱਢੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਏ, ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਗਈ ਸਾਂ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪੇ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਏ ਪਏ ਕਹੋ ਕਿ ਹਮਦਰਦੀ ਤੋਂ ਤੇ ਰਹਿਮ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਏ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਵੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਏ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਮਨ ਭਿੱਜ-ਭਿੱਜ ਆਉਂਦਾ ਏ।

ਗਰੀਬੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਕਮੀਨਾ ਤੇ ਬੇਸ਼ਰਮ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਏ।

ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਕਈ ਸਮਝੋਤੇ ਕਰਨ ‘ਤੇ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਦੋਹਾਂ ਬੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ‘ਤੇ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦਾ ਦਰਦ ਸੀ। ਬੇਕਿਨਾਰ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਅਸਮਾਨ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਕਤੀ ਵਿਛੋੜਾ ਏ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਓ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਆਉਣੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨਾਂ 'ਤੇ ਆਈ ਏ, ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਰਲ਼ ਕੇ ਈ ਕੱਟਣੀ ਏ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਮੋਸ਼ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਦੋਂ ਖ਼ਮੋਸ਼ ਵੇਦਨਾ ਸਿਸਕਦੀ ਏ, ਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ੋਫ਼ਨਾਕ ਤੇ ਹੌਲਨਾਕ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਖ਼ਮੋਸ਼ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਆਲੀਆਂ-ਭੋਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਦੋਂ ਲਬਾਲਬ ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਏ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਏ।

ਇੱਕ-ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਂਦੀਆਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਸਾਂ।

ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਸੰਤਾਪ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਸਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਰਲ਼ ਕੇ ਭੋਗਣਾ ਸੀ, ਰਲ਼ ਕੇ ਹੰਢਾਣਾ ਸੀ।

ਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ, ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਐਤਵਾਰ, ਉਹ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ, ‘ਡੌਲੀ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭੀਏ ?’

ਕਦੇ ਆਪੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ-ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਦੱਸਦੇ, “ਮੁੰਡਾ ਵਕੀਲ ਏ। ਪਿਓ ਵੀ ਵਕੀਲ ਏ। ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਕੀਲ ਏ। ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਏ। ਕੋਠੀ ਏ।”

ਜਾਂ ‘ਮੁੰਡਾ ਡਾਕਟਰ ਏ। ਵਲੈਤ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ਾ ਏ। ਉਹਦੇ ਮਾਪੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਈ ਜਾਏ। ਗੱਲ ਕਰੀਏ ?’

ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਮੁੰਡੇ ਲੱਭਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਮੇਰੇ ਅਜ਼ੀਮ ਦੋਸਤ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭ ਲਿਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਦਿਓਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਿਆਹ ਕਰਨਾ। ਅਜੇ ਤੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹੇਗੀ। ਹੁਣੇ ਤੇ ਹਾਲੀ ਉਹਦੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਏ। ਹੁਣੇ ਤੇ ਅਜੇ ਉਹ ਕਾਲਜ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈ ਏ।”

ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਵਿਆਹ ਭਾਵੇਂ ਮਗਰੋਂ ਕਰੀਂ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਤੇ ਸੋਚਣਾ ਈ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਕਿ ਪਿਓ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਚੱਜ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭਦਾ ਏ ਤਾਂ ਕੁਝਮਾਈ ਕਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹਰਜ ਏ ? ਫੇਰ, ਉਹ ਘਰ ਦਾ ਈ ਮੁੰਡਾ ਏ। ਕੋਈ ਸੁਆਲ-ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਆਪੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।”

ਮੈਂ ਏਨਾ ਡਰਦੀ ਸਾਂ, ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਕਿ ਪਿਓ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਵੀ ਸਕੇਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਅਗਲੇ ਜੋ ਸੁਆਲ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਪਿਓ ਦੀ ਮੌਤ ਤਾਂ ਹੁਣ ਹੋਈ ਏ, ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਾਓ ਤਾਂ ਕੀ ਜੁਆਬ ਦਿਆਂਗੀ ?

ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਪਾਰ ਲੱਗਣਗੇ ?

ਇਹੀ ਤਾਂ ਡਰਾਂਦੇ ਸਨ ਸਾਰੇ, ‘ਚੋ-ਚੋ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਏ, ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ। ਇਕੱਲੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਪਾਰ ਲਾਏਂਗੀ ? ਛੋਟੀ ਕਰ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਏ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਬੈਠਿਆਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਨਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋਣਾ। ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਹੋ ਗਈ ?’

ਸਾਰੇ ਈ ਡਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਡਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ।

ਡਰਦਿਆਂ-ਡਰਦਿਆਂ ਹੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ; “ਮੇਰਾ ਭਣੇਵਾਂ ਏ, ਨੇਵੀ ਵਿੱਚ ਏ, ਜੇ ਕਵੂੰ ਤਾਂ.....!”

ਉਹ ਲੋਕ ਘਰ ਆਏ। ਅਰਪਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਕੈਂਡੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਿਆ, ਮੁੰਡੇ ਨੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੈਂਡੀ ਦਾ ਕੱਦ ਉਹਦੇ ਮੇਚ ਦਾ ਸੀ, ਅਰਪਨਾ ਲੰਮੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਛੋਟੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿਆਂ ? ਉਹ ਤੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੀ ਏ। ਹੁਣੇ ਤੇ ਅਜੇ ਫ਼੍ਰੈਂਚ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦੇ ਫ਼ਸਟ ਈਅਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈ ਏ, ਜੇ. ਐਨ. ਯੂ. ਵਿੱਚ।”

ਪਰ ਦਾਰ ਜੀ ਨੇ, ਮਾਸੀਆਂ ਨੇ, ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ, ਆਂਢੀਆਂ-ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਯਾਅਨੀ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ, “ਫ਼ਾਲਤੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ, ਇਹ। ਛੋਟੀ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਹੀ ਸਹੀ। ਅੱਧਾ ਭਾਰ ਤਾਂ ਲਵੇਗਾ। ਸਿਆਣੀ ਬਣ। ਪਿਓ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਹੀ ਇਹ ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਨੇ।”

ਕੈਂਡੀ ਵੀ ਮੰਨ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟੇਗੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹੇ, ਉਹ।

ਕੈਂਡੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਫੌਜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਦਕੀਆਨੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਰ ਲਵੇਗਾ, ਅੱਧਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਰ ਦਿਓ, ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ।”

ਮੇਰੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰ ਨੇ ?

ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ?

ਮੈਂ ਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰ ਨੇ।

ਮੈਂ ਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਏ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ।

ਮੇਰੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਹਮਸਫ਼ਰ, ਦੋਸਤ, ਹਮਰਾਜ਼, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੀਆਂ ਭਾਈਵਾਲ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਤੇ ਉਹ ਦੋ ਖੰਭ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉੱਡਦੀ ਫਿਰਦੀ ਸਾਂ।

ਮੇਰੀ ਖਾਲੀ, ਸੱਖਣੀ, ਧੂਆਂ-ਧੂਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਓਹੀ ਤੇ ਦੋ ਠੋਸ ਹਾਸਲ ਸਨ।

ਇਹੋ ਈ ਤੇ ਮੈਂ ਕਮਾਇਆ ਸੀ, ਏਨੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਨਾਲ਼।

ਹੁਣ ਤੇ ਉਹ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਵਲ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਪਾਸ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਅਰਪਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚੋਂ ਫਸਟ ਆਈ ਸੀ।

ਹੁਣ ਤੇ ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣ, ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਹੁਣ ਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਰਲ਼ ਕੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਂ, ਪਿਕਚਰਾਂ ਤੇ ਡਰਾਮੇ ਤੇ ਆਰਟ ਐਗਜ਼ੀਬੀਸ਼ਨਾਂ ਵੇਖਣ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਈ ਤੇ ਰਲ਼ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਂ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ ਟੁਕੜੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਂ।

ਹੁਣੇ ਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਖਾਵੰਦ ਦੀ, ਨਾ ਪਿਓ ਦੀ।

ਹੁਣ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਹ ਡਹਿਸ਼ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਸਾਡੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਗਿੱਧਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮੰਡਰਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਫੇਰ ਇਹ ‘ਭਾਰ’ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ 'ਤੇ ? ਆਸ-ਪਾਸ ਵਗਦੀ ਹਵਾ ਕੌਲੋਂ ?

ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਹਵਾ ਏ ਇਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਆਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿ ਦੂਜੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਤਵੱਕੋ ਰੱਖਦੇ ਨੇ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਟ੍ਰੈਜਡੀ ਏ ਇਹ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੱਸ ਏਸੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਖ਼ਰਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਹੀਆਂ ਲੀਕਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰਨਾ ਏ। ਆਪਣਾ ਭਾਰ ਸਾਂਵਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਅਟਕੇ ਬਾਂਸ 'ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ। ਇਹੀ ਸੋਚਦਿਆਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਹਦਾ-ਕਾਹਦਾ ਤੇ ਕੀਹਦਾ-ਕੀਹਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਸਾਡੇ ਵਡੇਰੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ, ਸਾਡੇ ‘ਆਰਬਿਟ’ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲ਼ੇ ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ — ਤਮਾਮ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਦੋਸਤ ਅਖਵਾਂਦੇ ਨੇ, ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਨੇ।

ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ, ਕੁੜੀਆਂ ਕੋਲ਼ ਇੱਕ ਤੀਜੀ ਅੱਖ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਇੱਕ ਤੀਜਾ ਕੰਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ, ਹਵਾ ਵਿੱਚੋਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਤੱਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਸੁੰਘ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਸੁਣ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ।

ਗੁਰਬਤ ਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ੌਫ਼ ! ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਗਰਦਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲ਼ੇ ਚੂਜਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਖੰਭਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕਾਈ ਫਿਰਦੀ ਸਾਂ।

ਪਰ ਨਹੀਂ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਸਾਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਾਰ ਖਾ- ਖਾ ਕੇ ਨਿਢਾਲ਼। ਬੇਵੱਸ। ਮਜ਼ਬੂਰ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ 'ਤੇ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਰੱਸੇ-ਪੈੜੇ ਵਿੱਚ ਕਾਬੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਗਲਾਏ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਦੌੜਦੇ ਸੁੰਮਾਂ ਹੇਠਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਮਿੱਧਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਕਲ਼ਦਾ। ਮਗਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਕਲ਼ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਰੋਂਦੀ, ਤੇ ਓਹੀ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਕਿਹੜੀ ਛਿਲਤਰ ਚੁਭ ਕੇ ਨਾਸ਼ੂਰ ਬਣਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਏ ?

ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ ਈ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਪਿਓ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਟਹਿ-ਟਹਿ ਕਰ ਕੇ ਬਲਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੰਢਾਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਗੁਰਬਤ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਹਾਰੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ, ਮੇਰੀ ਖਿੜ, ਮੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖੌਲਦਾ ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਥਕਾਵਟ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਝੱਲਿਆ ਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਛਾਤੀ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਿਪਟ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਚਾਰ ਨਰਮ ਗੰਦਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਪੁੰਝਦੀ, ਫੇਰ ਆਪਣੇ। ਘੁੱਟ ਕੇ ਚਿਪਕਾ ਲੈਂਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਨਾਲ। ਸੋਚਦੀ, ਇਹੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਸਤ, ਮੇਰੀਆਂ ਹਮਦਰਦ। ਮਾਂਵਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਦੁੱਖ-ਕਲੋਸ ਵਿੱਚ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ।

ਪਰ ਹੁਣ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਤਦੋਂ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤੱਕ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਉਹ ਵਿਚਾਰੀਆਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਹਮਸਫਰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਤੁਫਾਨ ਘਿਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਏ। ਮਾਂ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਸਿਰਫ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਤੇ ਲਾ ਸਕਦੀ ਸਾਂ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੀ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਦਿਲ ਕਰਦਾ, ਕੋਈ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਜੁਗਤ ਹੋਵੇ ਕਿ ਹਰ ਦੁਖੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਖੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਦੇ ਮਹਿਫੂਜ ਨਿੱਘ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾ ਸਕੇ.....

ਕੀ ਪਤਾ ਕਿਸੇ ਬੋਝਲਾਏ, ਮਜ਼ਬੂਰ ਪਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਕਦੇ! ਕਿਸੇ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਬੋਰਾਏ, ਬੇਸੋਚ ਪਲ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੇ ਕਿਸੇ ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਰਿਸਦੇ ਮਵਾਦ ਵਾਂਗੂੰ, ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਟੀ ਬਿਆਈ ਵਾਂਗੂੰ, ਨਹੁੰ ਵਿੱਚ ਚੁਭੀ ਛਿਲਤਰ ਵਾਂਗੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ‘ਹਾਏ’ ਕਢਵਾ ਦੇਂਦਾ ਏ। ਉਸ ‘ਹਾਏ’ ਨਾਲ ਨਾ ਤਕਲੀਫ ਘਟਦੀ ਏ, ਨਾ ਉਹ ‘ਹਾਏ’ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ, ਤਕਲੀਫ ਦਾ, ਬੇਮਤਲਬ ਜਿਹਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਬੱਸ।

ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪਤਾ ਮੇਰੀ ਕਿਹੜੀ ‘ਹਾਏ’ ਕਿੱਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਠੁਕ ਗਈ ਹੋਵੇ!

ਕੀ ਪਤਾ ਕਿਸੇ ਬੋਝਲਾਏ ਪਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਕਹਿ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਵੱਸੋਗੀਆਂ, ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾਵੰਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਭਾਰ....

ਕੀ ਪਤਾ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ....

ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਜਦੋਂ ਜਿਊਂਦੇ ਓ, ਉਹਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗੂੰ ਲਿਖ ਤੇ ਨਹੀਂ ਨਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿਊਂਟਾ ਤਾਂ ਬੱਸ ਉਘੜ-ਦੁਘੜੇ ਰਾਹਾਂ ‘ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਉਡਾਂਦਿਆਂ ਤੁਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਏ। ਕੋਈ ਪੈਰ ਕਿਧਰੇ ਪੈਂਦਾ ਏ, ਤੇ ਕੋਈ ਕਿਧਰੇ।

ਪਹਿਲੋਂ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਰਸਤਾ ਤਰਾਸ਼ਦੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ, ਕੁਝ ਲੋਕ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਚ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਤੁਰਨ ਦੀ। ਕੋਈ ਜੁਗਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ।

ਸਾਨੂੰ ਮੈਡਗਾਸਕਰ ਬਾਰੇ, ਤੇ ਇਥੋਪੀਆ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਖੇਤੀ ਬਾਰੇ, ਤੇ ਐਸਕੀਮੋਆਂ ਦੀਆਂ ਸਲੈਂਜਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਕਿ ਏ ਪਲੱਸ ਬੀ ਦਾ ਸੁਕੇਅਰ ਰੂਟ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਤੇ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਕੋਈ ਅਣਦਿਸਦੀਆਂ, ਫਰਜ਼ੀ ਲੀਕਾਂ ਵੀ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੌਸਮ ਤੇ ਵਕਤ ਬਦਲਦੇ ਨੇ; ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ‘ਆਰਬਿਟਾਂ’ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਸਿਤਾਰੇ ਕਿਸ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਗਰਦਸ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਦੁਨੀਆ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ। ਸਾਡੀਆਂ ‘ਫੀਲਿੰਗਜ਼’! ਸਾਡੇ ਡਰ ਤੇ ਖੌਫ਼! ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਇਕੱਲ! ਤੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਉੱਟ-ਪਟਾਂਗ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਾਡੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਬੈਠੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ‘ਤੇ ਅਸਰ।

ਆਪਣੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਈ ਖੜੋਤੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਓਦੋਂ ਇਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਹੱਡਾ-ਰੋੜੀ ‘ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕੱਲੇ ਈ ਖੜੋਤੇ ਨੇ।

ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ। ਸਿਰਫ ਕਸੂਰਵਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਕਸੂਰਵਾਰ ਠਹਿਰਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ।

ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਬਚਾ ਸਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ?

ਕਿਉਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਵਾਂ ਨਾਲ ‘ਭਾਰ’ ਲਵੇਗਾ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਕੋਈ ਫਰਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ?

ਫਰਕ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਵੰਦ ਦੀ ਯਾਅਨੀ ਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਵਲਗਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ‘ਭਾਰ’ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ...ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖ਼ੋਫ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਰੀ ਹੋਈ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਡਰਾਈ ਹੋਈ....

ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਕਾਸ਼! ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਓਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਜੋ ਅਸੀਂ ਦਰਅਸਲ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਾਡਾ ਵਿਵੇਕ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਏ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਖੌਟੇ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਪਾਰਟ ਨਾ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਵਾਂਦੇ ਨੇ ਜਾਂ ਕਮ-ਅਜ਼-ਕਮ ਤਵੱਕੋ ਰੱਖਦੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਰੀਏ ਉਹ ਪਾਰਟ।

ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ‘ਮਾਸਕਿੰਗ’ ਯਾਅਨੀ ਮੁਖੌਟਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਛੁਪਣਾ ਤਾਂ ਪੰਝੂੜੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮਾਂ ਦੇ ਨਾੜੂ ਤੋਂ ਗਰਦਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਘੁਲ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਵਰਨਾ ਕੈਂਡੀ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਕਿ ਕਰ ਦਿਓ ਮੇਰਾ ਈ ਵਿਆਹ, ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਰ ਲਵੇਗਾ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਬੀਅਤ ਦੇ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਓਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਓਹੀ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਂਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ; ਕਿ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਗੁਨਾਹ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਬਜਾਤੇ-ਖ਼ੁਦ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਏ, ਕਾਹਦੀ ਲੋੜ ਏ।

ਇਸ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਮੈਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਫ਼ਨਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਹਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ।

ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਹੈਰਤ - ਹੈਰਾਨੀ, ਅਸਚਰਜਤਾ, ਅਚੰਭਾ; ਜ਼ਿਬ੍ਰਾ - ਹਲਾਲ ਕਰਨਾ, ਕਤਲ ਹੋਣਾ, ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ਼ ਜਾਨ ਲੈਣਾ; ਜਲਾਵਤਨੀ - ਦੇਸ਼ - ਨਿਕਾਲਾ; ਵੇਦਨਾ - ਦੁੱਖ, ਤਕਲੀਫ਼; ਹਰਜ - ਨੁਕਸਾਨ, ਹਾਨੀ; ਸੰਤਾਪ - ਦੁੱਖ, ਤਕਲੀਫ਼; ਅਹਿਸਾਸ - ਮਹਿਸੂਸ; ਹਮਰਾਜ਼ - ਭੇਤ ਜਾਣਨ ਵਾਲ਼ਾ; ਮੁਸ਼ੱਕਤ - ਮਿਹਨਤ; ਭਾਈਵਾਲ - ਸਾਂਝੀਵਾਲ਼; ਐਗਜ਼ੀਬਿਸ਼ਨ - ਨੁਮਾਇਸ਼; ਡਹਿਸ਼ - ਦਹਿਸ਼ਤ; ਤਵੱਜੋ - ਧਿਆਨ, ਰੁਖ਼; ਤਮਾਮ - ਪੂਰਾ, ਸਾਰਾ, ਸਭ; ਸਮਾਪਤ-ਖ਼ਤਮ; ਗ਼ੁਰਬਤ - ਗ਼ਰੀਬੀ; ਗ਼ਰਦਸ਼ - ਗੋੜਾ, ਘੁੰਮਣਾ; ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰਨਾ - ਜਾਣਾ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ; ਮਹਿਫੂਜ਼ - ਸੁਰੱਖਿਅਤ; ਮਵਾਦ - ਮੁਆਦ, ਪੀਕ, ਰਾਧ; ਮੁਮਕਿਨ - ਸੰਭਵ; ਵਿਵੇਕ - ਬਿਬੇਕ, ਦਲੀਲ, ਵਿਚਾਰ, ਸਮਝ, ਗਿਆਨ; ਤਰਬੀਅਤ - ਪਾਲਣਾ- ਪੋਸ਼ਣ, ਪਰਵਰਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ।

(ੳ) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਕਿਹੜੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾਇਆ ?
2. ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
3. ਸ਼ਿਮਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਕਾ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਕਿਹੜੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ ?
4. ਨੇਵੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ਕੈਂਡੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। (ਸਹੀ/ ਗ਼ਲਤ)
5. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨਾਲ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
6. ਲੇਖਕਾ ਲਗ-ਪਗ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। (ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ)
7. ਫ਼ੌਜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਵਾਲ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
8. ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲ਼ੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਹੇਠ ਲੁਕਾਈ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। (ਖ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ)
9. ਜਦੋਂ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ
 - (1) ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਨ।
 - (2) ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ
 - (3) ਬਾਏ-ਬਾਏ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ
 - (4) ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

10. ਅਰਪਨਾ ਫਸਟ ਆਈ ਸੀ.....

(1) ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ

(2) ਪੂਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚੋਂ

(3) ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ

(4) ਪੂਰੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚੋਂ।

(ਅ) ਦੱਸੋ :

1. ਆਕਲੈਂਡ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਔਰਤ ਸੀ? ਲੇਖਕਾ ਦੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਦੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ?
2. ਦਾਰ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ ਕੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ? ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲੇਖਕਾ ਕਿਉਂ ਡਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ?
3. ਕੈਂਡੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ?
4. “ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਰ ਲਵੇਗਾ, ਅੱਧਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਰ ਦਿਓ, ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ।” ਕੈਂਡੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।
5. ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੰਭ, ਹਮਰਾਜ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ?

